

др Милица Карић

ГЛАСОВИ ИЗ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

ЕГОДОКУМЕНТИ СУНОВРАТА
ЧОВЕЧАНСТВА

Milica Karić, PhD

VOICES FROM THE SECOND WORLD WAR

EGODOCUMENTS OF
THE COLLAPSE OF HUMANITY

МУЗЕЈ ЖРТАВА ГЕНОЦИДА

Ауторка каталошког текста:

др Милица Карић, научни сарадник,
кустоскиња у Музеју жртава геноцида

Ликовно – графичко уређење:

др ум. Никола Радосављевић,
кустос у Музеју жртава геноцида

Реализацију и објављивање ове публикације подржали су

Министарство културе Републике Србије и
Фондација Музеја жртава геноцида

GENOCIDE VICTIMS MUSEUM

Author of the text of the catalogue:

Milica Karić, PhD, research associate,
Custodian at the Museum of Genocide Victims

Visual design by

Nikola Radosavljević, PhD in Arts,
Custodian at the Museum of Genocide Victims

This project is supported by

Ministry of Culture of Republic of Serbia
Genocide Victims Museum Foundation

др Милица Карић

ГЛАСОВИ ИЗ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

ЕГОДОКУМЕНТИ СУНОВРАТА
ЧОВЕЧАНСТВА

Milica Karić, PhD

VOICES FROM THE SECOND WORLD WAR

EGODOCUMENTS OF
THE COLLAPSE OF HUMANITY

БЕОГРАД / BELGRADE
2026.

„Моја генерација, рода људског, током Другог светског рата, као што то већ рекох, доживела је највећи погром цивилизованог света које човечанство памти до данашњих дана. Отуда, сваком човеку моје генерације, нажалост људском роду, дата је шанса да пише и да напише, а они који су били у жижи догађаја, који су на било који начин утицали на промену таквог стања, могу да пишу још и више. Дакле, људи моје генерације много знају и као поук и као савет. Да, огромно знање, сасвим сигурно пада у заборав, у неповрат, зато што то многи нису забележили или зато што многим одговара да то буде заборављено. Зар је то хвала свима онима који остадоше тамо негде у некој страни или јами овог великог вихора?... зар је то хвала 'њима' што ми остадосмо живи?...“¹

Миладин Лукић Луле,
преживели из КЛ Маутхаузен-Гузен

„Ја сам доживео крај до сада највећег рата у историји човечанства баш у срцу поражене силе, Немачке, видео губитнике, очајне

“My generation, of the human race, during the Second World War, as I have already said, experienced the greatest pogrom of the civilized world that humanity remembers to the present day. Therefore, every person of my generation, unfortunately for the human race, was given the chance to write and write, while those who were at the centre of events, who in any way influenced the change of such a state of affairs, can write even more. So, people of my generation know too much both as a lesson and as advice. Yes, vast knowledge, which shall most certainly fall into oblivion, irretrievably, because many did not record it or because it is suitable for many that it is forgotten. Is this how we thank all those who remained there somewhere in some country or pit of this great whirlwind?... is this how we thank “them” that we have stayed alive?...”¹

Miladin Lukić Lule,
survivor of the Mauthausen-Gusen concentration camp

“I experienced the end of the greatest war in the history of mankind so far, right in the heart of the defeated power, Germany, and I

¹ Миладин Лукић-Луле, *Бањица-Маутхаузен*, „Моја напомена“. (Београд: 2006).

¹ Miladin Lukic-Lule, *Banjica -Mauthausen*, “My Note”. (Belgrade: 2006).

Немце и два различита типа победника – Русе и Американце. Наравно да сам тада могао једино да посматрам појединце, у велику историјско-политичку слику рата тек касније сам имао увид, али на основу њиховог понашања могло је много тога да се закључи: насмејано или плачљиво лице, уредна, кратко подшишана или запуштена, прљава коса, тешки, несигурни или победоносни, чврсти ход говорили су више од речи и докумената. Мени су ти ликови више говорили од научних студија, анализа и статистика. Признајем, можда је мој проблем што више волим романе од историјских радова.”²

Иван Ивањи,
југословенски писац јеврејског порекла

глас м – 1. а. звук који се ствара у грлу (при говору, певању и сл.); 4. а. вест, новост, б. порука.³

У контексту изложбе „Гласови из Другог светског рата“ глас не представља физички створен звук људских говорних органа већ писану форму комуникације кроз поруку, вест, обавештење, која је настала са намером остваривања везе са другим људима савременицима, али и онима који још увек нису рођени, људима из будућности:

² Ivan Ivanji, „Poslednji tekst Ivana Ivanjija: Mir je vreme između dva rata“, *Vreme*, 24. 4. 2024, доступно на <https://vreme.com/vreme/mir-je-vreme-izmedju-dva-rata/>, приступљено 29. 12. 2025.

³ *Речник српскохрватскога књижевног језика*, (ур.) Михајло Стевановић и др., друго фототипско издање, (Нови Сад: Матица српска, 1990), Књ. I А–Е, 493.

saw the losers, the desperate Germans, and two different types of winners – the Russians and the Americans. Naturally, at that time I could only observe the individuals, I gained insight into the great historical and political image of the war only later, but a lot could be concluded based on their behaviour: a smiling or a crying face, neat, short-cut or unkempt, dirty hair, a heavy, insecure or victorious, firm gait, they spoke more than words and documents. To me, these characters spoke more than scientific studies, analyses and statistics. I admit, maybe my problem is that I prefer novels to historical works.”²

Ivan Ivanji
Yugoslav writer of Jewish origin

voice м – 1. а. sound produced in the throat (when speaking, singing, etc.); 4. а. news, novelty, b. message.³

In the context of the exhibition “Voices from the Second World War”, the voice does not represent the sound physically created by using human speech organs, but rather a written form of communication via a message, news, notification, which was created with the intention of establishing a connection with other people,

² Ivan Ivanji, “The last text of Ivan Ivanji: Peace is the time between two wars”, *Vreme*, 24.4.2024, available at <https://vreme.com/vreme/mir-je-vreme-izmedju-dva-rata/>, accessed on 29.12.2025.

³ *Dictionary of the Serbo-Croatian Literary Language*, (ed.) Mihajlo Stevanović et al., second phototype edition, (Novi Sad: Matica srpska, 1990), Vol. I A–E, 493.

нама данас и онима који ће доћи после нас. Тај садржај написаног треба да посведочи о искуству саме особе која није у могућности да поруку изговори, али која представља њен лични глас, сопство, постојање које је угрожено и у многим случајевима поништено. Она има ритуални карактер јер преноси својеврсни *zeitgeist* – слику света датог историјског тренутка – не само појединцима већ читавој заједници и народу. Иако је тишина због немогућности говора гласна, записи одзвањају гласније него и сам глас; они су одраз човековог отпора, борбе да остане човек, да остане жив, да пренесе искуство и догађај који се одвија у том тренутку, да пренесе истину о ономе што се тог тренутка скрива. Зато са намером бирамо реч *глас*, а не *звук*, јер је глас особеност човека која га разликује од других, а који је насилно нестао заједно с њим.

антијесејитизам

- нетрпељивост, непријатељство према Јеврејима;⁴
- одређено виђење Јевреја које може да се изрази као мржња према њима. Говорне и физичке манифестације антисемитизма су усмерене према појединцима Јеврејима и нејеврејима и/или њиховој имовини, институцијама јеврејске заједнице и верским објектима.⁵

⁴ Речник српскохрватског књижевног језика, (ур.) Михајло Стевановић и др., друго фототипско издање, (Нови Сад: Матица српска, 1990), Књ. I A–E, 87.

⁵ Радна дефиниција антисемитизма Алијансе за сећање на Холокауст-ИХРЕ (International Holocaust Remembrance

contemporaries, but also with those who have not yet been born, people from the future: us today and those who will come after us. This content of the written work should attest to the experience of the persons unable to utter this message, but which stands for their personal voice, the self, the existence that is threatened and, in many cases, annulled. It has a ritual character because it transmits a kind of *zeitgeist* – an image of the world at a given historical moment – not only to individuals but to the entire community and the people. Even though the silence is loud due to the incapability to speak, the records resonate louder than the voice itself would; they are a reflection of the man's resistance, the struggle to remain human, to stay alive, to convey the experience and event that is taking place at that moment, to convey the truth about what is hidden at that moment. That is why we deliberately choose the word *voice*, and not *record*, because the voice is a characteristic trait of a person that distinguishes them from others, and which has forcibly disappeared along with themselves.

antisemitism

- intolerance, hostility towards Jews;⁴
- a particular interpretation of Jews that can be expressed as hatred towards them. The verbal and physical manifestations of antisemitism are directed against Jewish and non-Jewish in-

⁴ *Dictionary of the Serbo-Croatian Literary Language*, (ed.) Mihajlo Stevanović et al., second phototype edition, (Novi Sad: Matica srpska, 1990), Vol. I A–E, 87.

геноцид *m*

- грч.-лат. систематско истребљивање људске скупине, народносне, етничке или верске групе;⁶
- (убиство племена / народа) најтеже доказиво кривично дело учињено **са намером** да се једна национална, расна, етничка или верска група људи делимично или у потпуности уништи убијањем чланова групе, узроковањем тешких телесних или менталних повреда чланова групе, намерним подвргавањем групе условима који доводе до њеног потпуног или делимичног физичког уништења, успостављањем мера с намером спречавања рађања у оквиру групе и принудним премештањем деце из једне групе у другу.⁷

оштор *m*

- а. – непоковање, противљење, супротстављање коме, чему; б. борба (оружане или др. акције) против нападача освајача,

Alliance-IHRA), доступно на <https://holocaustremembrance.com/resources/working-definition-antisemitism>, приступљено 15. 4. 2026.

⁶ Речник српскохрватског књижевног језика, (ур.) Михајло Стевановић и др., друго фототипско издање, (Нови Сад: Матица српска, 1990), Књ. I A–E, 477.

⁷ Према Конвенцији о кажњавању и спречавању злочина геноцида, усвојеној 9. децембра 1948. године од стране Генералне скупштине Уједињених нација 260 A (III), у употреби од 12. јануара 1951, у складу са чланом XIII. Текст Конвенције је доступан на енглеском језику на сајту <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-prevention-and-punishment-crime-genocide>, приступљено 18. 4. 2026.

dividuals and/or their property, Jewish community institutions, and religious facilities.⁵

genocide *m*

- Greek-Latin: systematic extermination of a group of humans, national, ethnic or religious group;⁶
- (killing of a tribe/nation) a criminal act which is the most difficult to prove committed **with the intent** to destroy, in whole or in part, a national, racial, ethnic or religious group of people by killing members of the group, causing serious bodily or mental harm to members of the group, deliberately subjecting the group to conditions calculated to bring about its physical destruction in whole or in part, imposing measures intended to prevent births within the group, and forcibly transferring children from one group to another.⁷

⁵ Working definition of antisemitism by the International Holocaust Remembrance Alliance - IHRA (International Holocaust Remembrance Alliance-IHRA), available at <https://holocaustremembrance.com/resources/working-definition-antisemitism>, accessed on 15. 4. 2026.

⁶ *Dictionary of the Serbo-Croatian Literary Language*, (ed.) Mihajlo Stevanović et al., second phototype edition, (Novi Sad: Matica srpska, 1990), Vol. I A–E, 477.

⁷ According to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, adopted on the 9th of December 1948 by the General Assembly of the United Nations 260 A (III), in force since the 12th of January 1951, in accordance with Article XIII. The text of the Convention is available in English at <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-prevention-and-punishment-crime-genocide>, accessed on 18.04.2026.

непријатељске власти; одбрана: активан ~, пасиван ~, оружани ~.⁸

џамћење – с џл. им.

- од глагола **џамџиџи**, несврш. држати у памети, сећати се, не заборављати.⁹

сећање – с џл. им.

- од глагола **сећаџи** (**се**), несврш. 2. имати што сачувано у свести, памтити кога или што.¹⁰

Холокауџи м

- (џрч. *holos* – цео, потпун, *kaustos* спаљен) код Грка и Римљана: жртва спаљивањем приношена боговима или умрлима; уништење спаљивањем).¹¹
- Холокауџ је систематски, политички, идеолошки припремљен и под покровитељством државе спроведен прогон и убијање Јевреја. Починиле су га нацистичка Немачка и њени сарадници од 1933. до 1945. године, у мирнодопско и ратно време. Овај геноцид је спроведен на територији читаве Европе што је довело до уништења поједи-

resistance m

- a. - disobedience, opposition, opposition to someone, something; b. struggle (armed or by other means) against an attacker, conqueror, enemy authority; defence: active ~, passive ~, armed ~.⁸

memory – with gerund

- from the verb **to remember**, imperfect. to keep in mind, to remember, not to forget.⁹

memory – with gerund

- from the verb **to remember (to)**, imperfect. 2. to have something stored in consciousness, to remember someone or something.¹⁰

Holocaust m

- (Greek: *holos* – whole, complete, *kaustos* burned) with Greeks and Romans: a burnt offering to the gods or the dead; destruction by burning).¹¹
- The Holocaust was the systematic, politically, ideologically prepared and state-sponsored persecution and murder of Jews. It was committed by Nazi Germany and its collab-

⁸ Речник срџскохрвајскоџа књижевноџ језика, (џр.) Михаџло Стевановић и др., друго фототипско издање, (Нови Сад: Матица српска, 1990), Књ. IV О-П (ограшје-претња), 259.

⁹ Исто, „памћење“ 316.

¹⁰ Речник срџскохрвајскоџа књижевноџ језика, (џр.) Михаџло Стевановић и др., друго фототипско издање, (Нови Сад: Матица српска, 1990), Књ. V П-С (претовар-стоџи), 746.

¹¹ Milan Vujaklija, *Leksikon stranih reči i izraza*, treće izdanje, fototipско izdanje, (Beograd: Prosveta, 1986), 1018.

⁸ *Dictionary of the Serbo-Croatian Literary Language*, (ed.) Mihajlo Stevanović et al., second phototype edition, (Novi Sad: Matica srpska, 1990), Vol. IV O-P (area-threat), 259.

⁹ Ibid., “memory” 316.

¹⁰ *Dictionary of the Serbo-Croatian Literary Language*, (ed.) Mihajlo Stevanović et al., second phototype edition, (Novi Sad: Matica srpska, 1990), Vol. V P-S (overload-hundredth), 746.

¹¹ Milan Vujaklija, *Lexicon of foreign words and expressions*, third edition, phototype edition, (Belgrade: Prosveta, 1986), 1018.

наца и њихових породица, али и читавих заједница и културе која се ту развијала вековима. Одвијао се у контексту ратног насиља, нацистичког прогона и убијања многих других народа и политичких, верских и социјалних група. Пише се великим почетним словом.¹² Не може се користима у другим контекстима и за означавање других страдања.

Интерактивна и инклузивна изложба „Гласови из Другог светског рата“ се заснива на „егодокументима“¹³: писмима, порукама, дописницама, цртежима, зидним новинама, уметничким и примењеним делима која су настала од стране држављана Краљевине Југославије за време рата 1941–1945, ма где да су се у току рата затекли и без обзира да ли су страдали или преживели. Замисао је да се са цифара и званичних безличних докумената подигнемо на ниво особе, појединца, индивидуе која страда и чији је глас заувек угашен,

orators from 1933 to 1945, in peacetime and wartime. This genocide was carried out across the territory of all of Europe, leading to the destruction of individuals and their families, but also entire communities and the culture that had been developing there for centuries. It took place in the context of wartime violence, Nazi persecution and the murder of many other peoples and political, religious and social groups. It is written with a capital letter.¹² It cannot be used in other contexts for denoting other sufferings.

The interactive and inclusive exhibition “Voices from the Second World War” is based on “ego-documents”¹³: letters, notes, postcards, drawings, wall newspapers, artistic and applied works created by citizens of the Kingdom of Yugoslavia during the war of 1941–1945 wherever they found themselves during the war regardless of whether they died or survived. Our idea is to utilize numbers and official impersonal documents to ascend

¹² Према Митар Пешикан, Јован Јерковић, Мато Пижурица, *Правилник српскога језика*, измењено и допуњено екавско издање, (Нови Сад: Матица српска, 2010), т. 60а, 65.

¹³ Егодокументи представљају врсту историјског извора у којима се истраживач суочава са субјективним записима, односно са самим „ја“ онога који пише и које се намерно или случајно разоткрива, или пак прикрива. Оваква врста документа има своја ограничења у историјском смислу: да можда нису забележене важне чињенице које би касније подржале и доказале оно што се налази у примарним историјским изворима, али су значајна јер приказују стање и свест појединаца у околностима екстремне опасности и суочености са извесном или претећом смрти.

¹² According to Mitar Pešikan, Jovan Jerković, Mato Pižurica, *Spelling of the Serbian Language*, revised and supplemented Ekavian edition, (Novi Sad: Matica srpska, 2010), pp. 60a, 65.

¹³ Egodocuments are a type of historical source in which the researcher is confronted with subjective records, that is, with the “self” of the writer, which is intentionally or accidentally revealed or concealed. This type of document has its limitations in the historical sense that it may not have recorded important facts that would later support and prove what is found in primary historical sources, but it is significant because it depicts the state and consciousness of individuals in circumstances of extreme danger and facing certain or imminent death.

али чија имена поново враћамо у живот. Ово је прилика да их поново чујемо, неке по први пут, неких да се подсетимо, да на тренутак застанемо и ослушњемо: како су живели, доживели, а они са највише среће, и преживели ратно време, шта су нам то поручили и оставили као сведочанство баш нама данас на којима је да њихове невини изгубљене животе узимамо као највећу вредност у тренуцима када и наши животи и слобода више нису толико сигурни у играма великих и моћних. Изложба није забавног карактера. Она за циљ има ангажовање наших мисаоних и емотивних апарата. Тема је тешка и трауматична и зато неопходна. Постављамо задатак да се преко личних записа и предмета повежемо са тим људима, да схватимо тренутак у коме се налазе и шта је то што их у том тренутку преокупира, да се ставимо у њихову позицију и покренемо сопствени унутрашњи дијалог: *Какав је наш однос према другим људима? Какав је наш однос према себи самима? Шта бисмо ми у том тренутку урадили, мислили, осећали? Како бисмо се носили с том ситуацијом? Шта треба да радимо на свакодневном нивоу, у свом времену и у својим животињим околностима, како бисмо сиречили неопходна страдања? Доста је било убијања; наша врска није врска предајора; „никада више“ значи: никада више било где, било када, било коме. Циљ је боље разумевање прошлости и садашњости како бисмо дошли до спознаје бесмисла ратова који проузрокују патње обичног човека и начина да постанемо бољи да би свет у коме*

to the level of a person, an individual, an individual who suffers and whose voice is forever extinguished, but whose names we are bringing back to life once again. This is an opportunity to hear them again, some of them for the first time, some to remind ourselves of, to pause for a moment and listen: how they lived, how they experienced the war, and how those who were the luckiest, survived the war, what messages they conveyed to us and what they left us to serve as a testimony today, us who are the exact ones who perceive their innocently lost lives as the greatest value at this time when our lives and freedom are no longer so safe in the games of the big and powerful. The exhibition is not entertaining in nature. It aims to engage our thinking and emotional apparatus. The topic is difficult and traumatic and therefore necessary. We set ourselves the task of connecting with these people through personal records and objects, to understand the moment they were in and what was preoccupying them at that moment, to put ourselves in their position and start our own internal dialogue: *What is our relationship with other people? What is our relationship with ourselves? What would we do, think, feel at such a moment? How would we deal with this situation? What should we do on a daily basis in our time and in our life circumstances to prevent unnecessary suffering? There has been enough killing; our species is not a predatory species; “never again” is never again anywhere. Anytime. To anyone.* The goal is to better understand the past and present in order to come to discern the senselessness of wars that cause suffering to the common person and in what ways

живимо постао такав. Треба имати на уму да је свако од нас лично одговоран да, помоћу своје слободне воље, бира и ствара тај свет, који ће бити управо онакав какви смо ми као појединци у њему, а кроз нашу међусобну социјалну интеракцију, какви смо као друштво. Да бисмо створили бољу садашњост и будућност, морамо да будемо у миру са прошлошћу, као друштво и као појединци. Тај мир се не постиже заборавом, напротив, постиже се суочавањем са оним што изазива немир у нама. А једини лек и једино оружје које нам је неопходно и које би требало да се масовно производи у борби са злим силама јесу знање и образовање уз уважавање универзалних вредности Живота и Добра. Једино образован човек, који је спреман да се изложи и учи о Другој и различитом, нема страх, већ увиђа колико је свет лепо место управо због тога што смо другачији, те самим тим јединствени, а у исто време и слични. Сваки човек је свет за себе, али се само у задњим остварују врхунска врлина Љубави и смисао дара Живота. Бог нам је дао слободну вољу, избор да бирамо живот у складу са Њим или живот одвојен од Њега. Можда је крајње време да одаберемо пут којим смо до сада ређе ишли – пут љубави, човечности, саосећајности према себи самима и ближњима. И зато, када су у питању међуљудски односи, право питање никада не треба да буде „Где је Бог?“, као што су се многи питали у Аушвицу и свим другим местима страдања, већ искључиво „Где је Човек?“ у свима нама.

can we become better so we can make the world we live in become better, all the while keeping in mind that each of us is personally responsible for choosing and creating that world through our free will which will reflect ourselves as individuals in it, and then through our mutual social interaction, what we are like as a society. In order to create a better present and future, we must be at peace with the past, as a society and as individuals. This peace is not achieved by forgetting. On the contrary, it is achieved by confronting what causes unrest within us. And the only medicine and the only weapon that we need and which should be mass-produced in this struggle against evil forces is knowledge and education with respect for the universal values of Life and Good. Only an educated person who is ready to expose themselves and learn about the Other and the different has no fear but realizes how beautiful the world is precisely because we are different and therefore unique, and at the same time similar. Each person is a world for themselves, but can only materialize the supreme virtue of Love and the meaning of the gift of Life in a community. God gave us free will, the choice to choose a life in accordance with Him or a life separate from Him. Perhaps it is high time to choose the path that we have rarely taken so far – the path of love, humanity, compassion for ourselves and people around us. And therefore, when it comes to interpersonal relationships, the real question should never be “Where is God,” as many people wondered in Auschwitz and all other places of suffering, but exclusively “Where is the Man?” in all of us.

ГЛАСОВИ ИЗ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Пре самог почетка рата јавиће се гласови који описују атмосферу и расположење међу народима Краљевине Југославије поводом њеног приступања Тројном пакту 25. марта 1941. године у Бечу. Тај чин ће изазвати велике народне демонстрације широм Краљевине Југославије, које ће се завршити војним пучем 27. марта, свргавањем намесништва и проглашењем краља Петра II Карађорђевића за пунолетног.

ПИСМО ЧОВЕКА КОЈИ ЈЕ ХИТЛЕРУ РЕКАО ДОСТА!

СВЕТОЛИК ДРАГАЧЕВАЦ (Ужичка Пожега, 1883 – Маутхаузен, јул 1942) шаље писмо Фиреру у коме је исказао сопствени став, али и расположење народа. Тиме је, још и пре почетка рата, учинио гест отпора према онима које једино интересују доминација и сопствени изопачени интереси, на штету других народа, читавог континента и шире, па макар то био и Фирер лично.

„Параћин, дана 25. III. 1941 године

АДОЛФУ ХИТЛЕРУ

Б Е Р Л И Н

Нит правде прекинут је. Зацарила обест и сила. Велики тлаче мале и у својој осионости не познају Бога; немају душу.

VOICES FROM THE SECOND WORLD WAR

Before the war even began, voices were heard describing the atmosphere and mood among the peoples of the Kingdom of Yugoslavia regarding its accession to the Tripartite Pact on the 25th of March 1941 in Vienna. This act provoked mass popular demonstrations throughout the Kingdom of Yugoslavia, which ended with a military coup on the 27th of March, overthrowing the regency and declaring King Peter II Karađorđević an adult.

A LETTER FROM THE MAN WHO TOLD HITLER ENOUGH!

SVETOLIK DRAGAČEVAC (Užička Požega, 1883 – Mauthausen, July 1942) – Sends a letter to the Führer in which he expressed his own position, but also the mood of the people. In doing so, even before the start of the war, he made a gesture of resistance towards those who were only interested in domination and their own perverted interests to the detriment of other peoples and the entire continent and beyond, even if it was the Führer himself.

“Paraćin, on the 25th of March 1941”

TO ADOLF HITLER

Б Е Р Л И Н

The thread of justice has been broken. Unbridledness and force are in power. The big op-

Крвожедни Хитлер хита да ни једна њива на ово земаљској кугли не остане засејана јадом и чемером. Ни наша напаћена Отаџбина није поштеђена. Пружамо ти своју поштену руку али ти хоћеш и срце. У жељи да освајаш и тлачиш ти нам газиш оно што нам је кроз сва робовања и кроз векове било најсветије газиш нам слободу и част газиш нам понос.

Теби Хитлере; кајинов сине ми деца великих отаца и дедова узвикујемо доста. Не слушах ли највићеш на бодре мишице наше. Пролићемо ти крв и ногом ти аждају стати на врат да се не дигнеш. Упамти да нас је можда Господ Бог одредио да код нас добијеш одмазду за сва недела. Упамти.

Светолик М. Драгачевац
срески начелник у пензији¹⁴

БОРИВОЈЕ БОРА ЗУМБУЛОВИЋ (Београд, 1919 – Београд, 1944)

Средњи син српско-јеврејске београдске породице Зумбуловић коју су чинили: супружници Јосиф Зумбуловић (1896–1945) и Бисенија Биса Зумбуловић (р. Перишић) (1899–1983) и њихово четворо деце: синови Предраг Драган (1918–1941), Боривоје Бора (1919–1944), Бранислав Бане (1921–2005) и ћерка Биљана Ана (1928–2017) Зумбуловић.

press the small and in their high-handedness, they do not know God; they have no soul.

Bloodthirsty Hitler is rushing to ensure that every single field on this globe is sown with misery and sorrow. Our suffering Fatherland is not spared either. We offer you our honest hand, but you also want our heart. In your desire to conquer and oppress, you trample on what has been most sacred to us throughout all our slaveries and over centuries, you trample on our freedom and honour, you trample on our pride.

To you, Hitler; Son of Cain, we, the children of great fathers and grandfathers, shout enough. If you do not listen, you will face our sturdy arms. We will spill your blood and put our foot on the neck of yours, the dragon, so that you cannot rise. Remember that perhaps the Lord God has appointed us so that we may deliver retribution for all your wrongdoings. Remember that.

*Svetolik M. Dragachevac
retired district chief¹⁴*

БОРИВОЈЕ БОРА ЗУМБУЛОВИЋ (Belgrade, 1919 – Belgrade, 1944)

The middle son of the Serbian-Jewish Belgrade family Zumbulović, which consisted of: spouses Josif Zumbulović (1896–1945) and Bisenija-Bisa Zumbulović (née Perišić) (1899–1983) and their four children:

¹⁴ Писмо Светолика Драгачевца из Параћина упућено Адолфу Хитлеру у Берлин, Историјски архив Београда, ИАБ-1117-Д-71-3, Параћин, 25. III 1941, аутор: Светолик Драгачевац.

¹⁴ Letter from Svetolik Dragachevac from Paraćin sent to Adolf Hitler to Berlin, Historical Archives of Belgrade, IAB-1117-D-71-3, Paraćin, 25. March 1941, author: Svetolik Dragachevac

Рат нису преживели Драган, Бора и Јосиф. На служењу војног рока у Пожаревцу, непосредно пре рата, а након догађаја 27. марта 1941, 31. марта Бора шаље занимљиво писмо мајци Бисенији:

„Драга мамо / Ево ме у Сарајеву Баш чаршији. С Божјом помоћу ја сам мобилисан идем преко Мостара у Требиње дошла је прилика да се и ја једном одужим држави доста сам био на штети и родитељима и држави али ако Бог да сви смо у једне редове и то скоро поново ће наше име бити златним словима исписано у историји Југославенског народа. Овде у Босни свет с песмом иде у војску. Још је цело Сарајево овде у заставама овде је народ у Босни одушевљен ступањем на престо краља Петра. У Карловцима и у Загребу је била жалосна слика нигде једне заставе да је окачено једино што смо ми у Карловцу на војним зградама окачили заставе у Хрватској се свет био потпуно помирио приступању Немачкој. Официри су одушевљени ступањем на престо краља Петра с командантом сам тога дана попио литру вина пуцали смо певали правили урнебес само нас Хрвати гадно гледају у Карловцу је приправно стање [...]“¹⁵

Бора је непогрешиво ухватио атмосферу и пренео стање са терена које је, гледајући

sons Predrag Dragan (1918–1941), Borivoje Bora (1919–1944), Branislav Bane (1921–2005) and daughter Biljana Ana (1928–2017) Zumbulović. Dragan, Bora and Josif did not survive the war. Before the occupation, they were serving their military service in Požarevac. Immediately before the war, and after the events of the 27th of March 1941, Bora sent an interesting letter to his mother Bisenija on the 31st of March:

“Dear Mom / Here I am in Sarajevo's Baš Čaršija. With God's help, I am mobilized and going via Mostar to Trebinje. The opportunity has come for me to repay my country for once. I have done a lot of harm to both my parents and the country, but God willing, we are all in the same ranks and soon our names will be written in golden letters in the history of the Yugoslav people. Here in Bosnia, the people join the army with singing. The whole of Sarajevo is still decorated in flags; the people of Bosnia are delighted with the accession of King Peter to the throne. In Karlovac and Zagreb, it was a sad picture. There was not a single flag hanging anywhere. The only thing we did in Karlovac was put up flags on military buildings. In Croatia, the world had completely come to terms with Croatia joining Germany. The officers were delighted with the accession of King Peter to the throne, I drank a litre of wine with the commander that day, we shot, we sang, we made a most of it having fun, only the Croats looked at us with disdain, in Karlovac there is a state of alert [...]”¹⁵

¹⁵ Музеј жртава геноцида (МЖГ), Збирка „Јудаика“ (ЗЈ), к. 3, 240, 31. 3. 1941, Боривоје Зумбуловић, Писмо Бори-воја Зумбуловића упућено из Сарајева мајци Бисенији Зумбуловић у Београд.

¹⁵ Genocide Victims Museum (GVM), Collection Judaica (CJ), vol. 3, 240, 31.3.1941, Borivoje Zumbulović, Letter from Borivo-

из данашње перспективе, најављивало на-
долазећу катастрофу, али наше име ће на
другачији начин бити записано од онога што
је Бора предвидео: не златним већ крвавим
словима невиних жртава. Уместо златним,
крвавим словима биће исписана и колабо-
рација и братоубилачки грађански рат. О
Боривоју и његовом ратном путу ће касније
бити још речи.

БЕЗ ГЛАСА

ПРЕДРАГ ДРАГАН ЗУМБУЛОВИЋ
(Београд, 1918 – Хаџибеговац, 1941)

Од Драгана за време рата није остао никакав
глас, али обимна међуратна преписка свих
чланова породице јасно указује на његову лич-
ност, младалачке погрешке, њихову међусобну
повезаност и сазревање као породичних људи
и личности. Оно што се непогрешиво чита из
те преписке јесте породична љубав, међусобно
уважавање и поштовање родитеља као и њи-
хово разумевање за грешке које њихова деца
чине, али и усмеравање деце како би их извели
на прави пут. Драган је погинуо одмах на по-
четку Априлског рата. Два писма су упућена
Драгановој мајци Бисенији поводом његове
смрти. Прво од стране њене познанице Милице
Гуцуљ из Делиблата (28. јуна 1941) која обећава
да ће доћи да јој „сашије црнину“: „Искрено да
Вам признам да ми је тешко да Вам ја шијем
црнину и то за Драганом. гледаћу што пре да
дођем до моје добре г-ђе Зумбуловић ако могу

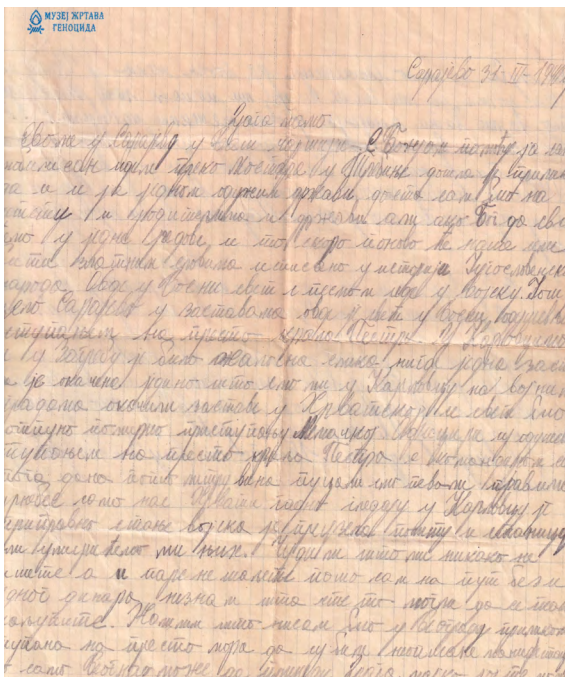
Bora unmistakably captured the atmosphere
and conveyed the situation in the field, which,
from today's perspective, heralded an impending
disaster, but our name will be written in a different-
ly from what Bora predicted: not in golden but in
bloody letters of innocent victims. Instead of gold-
en, the collaboration and a fratricidal civil war will
also be written down in bloody letters. More will
be said about Borivoje and his war path later on.

VOICELESS

PREDRAG DRAGAN ZUMBULOVIC
(Belgrade, 1918 – Hadžibegovac, 1941)

Nothing was heard from Dragan during the war, but
the extensive interwar correspondence of all family
members clearly indicates his personality, youth-
ful mistakes, their mutual connection and matura-
tion as family people and personalities. What can
be clearly read from this correspondence is family
love, mutual respect and esteem of parents, as well
as their understanding of the mistakes their chil-
dren make, but also guidance provided to lead them
on the right path. Dragan was killed right at the
beginning, in the April War. Two letters were sent
to Dragan's mother Bisenija on the occasion of his
death. The first was from her acquaintance Milica
Guculj from Deliblato on the 28th of June 1941, who
promised to come and “sew up the black clothes”
for her: “*I must honestly admit to you that it is difficult*

je Zumbulović sent from Sarajevo to his mother Bisenija Zumbulović in Belgrade.

Писмо упућено мајци Бисенији Зумбуловић у Београд од сина Боривоја Зумбуловића из Сарајева, Музеј жртава геноцида, Збирка Јудаика, к. 3, 240, Сарајево, 31. III 1941, аутор: Боривоје Зумбуловић

Letter sent to mother Bisenija Zumbulović to Belgrade from her son Borivoje Zumbulović from Sarajevo, Genocide Victims Museum, Collection Judaica, vol. 3, 240, Sarajevo, the 31st of March 1941, author: Borivoje Zumbulović

макар мало утехе да јој пружим.“¹⁶ Друго писмо јој је упутио Драганов друг Вока, који већ у два

for me to sew up the black clothes for you, and after Dragan. I will try to reach my good Mrs. Zumbulović as soon as possible, to try and provide her with at least a little comfort. “¹⁶ The second letter was sent by Dragan’s friend Voka, who had already been unable to attend Dragan’s memorial services on two occasions. The date of the letter is unknown, except for “Belgrade, 1941.” That is why he tries to apologize: “I know that your heart will not accept any apology, but I must at least try to justify myself. [...] To try to console you would be both too stupid and too painful, because no one can understand your pain, except a mother who is in the same position. I know how much you loved him, but you certainly don’t know that I loved him too, although I didn’t particularly show it. Madam, I loved him not only as a friend, but as a child, because at heart he was truly a child, unlucky, unhappy, a child whose soul was pure gold. [...]”¹⁷

His 18th Infantry Regiment participated in the battles near Velika Plana in Staro Selo (Hadžibegovac). This is commemorated by a monument erected in their honour and memory on the 4th of July 1982 by the “citizens of Staro Selo” with the names of the victims and the mention of 12 unknown soldiers. For Dragan there is an inscription: “ZUMBULović PRE-DRAG SERGEANT STUDENT FROM BELGRADE”. On the front of the monument there is also a memorial plaque with a relief of a helmet, a cross on top and

¹⁶ GVM JC, k3, 241, 28. 6. 1941, Milica Guculj, Condolence Letter from Milica Guculj from Deliblato sent to Bisenija Zumbulović in Belgrade.

¹⁷ GVM JC, k3, 242, 14. 10. 1941, V. Nikolić, Condolence Letter from V. Nikolić from Belgrade sent to Bisenija Zumbulović to Belgrade.

¹⁶ МЖГ, ЗЈ, к. 3, 241, 28. 6. 1941, Милица Гуцуљ, Писмо саучешћа Милице Гуцуљ из Делиблата упућено Бисенији Зумбуловић у Београд.

наврата није могао да присуствује Драгановим парастосима. Није познат датум писања, наведено је само „Београд, 1941“. Зато покушава да се извини: „Знам да Ваше срце неће примити никакво извињење, али ипак морам бар да покушам да се оправдам. [...] Да покушам да Вас тешим било би и сувише глупо а и сувише болно, јер Ваш бол нико не може да схвати, сем неке мајке која је у истом положају. Познато ми је колико сте га волели, али сигурно не знате да сам га и ја волео мада то нисам нарочито показао. Госпођо, ја сам га волео не само као друга, већ као дете, јер он је по души стварно био дете, малерозно, несрећно, дете чија је душа била суво злато. [...]“¹⁷

Његов 18. пешадијски пук учествовао је у борбама код Велике Плане, у Старом Селу (Хаџибеговцу). О томе сведочи и споменик који је, 4. јула 1982. године, подигнут њима у част од стране „грађана Старог Села“; на споменику се налазе имена страдалих, као и помен дванаесторице непознатих војника. За Драгана стоји натпис: „ЗУМБУЛОВИЋ ПРЕДРАГ НАРЕДНИК ЂАК ИЗ БЕОГРАДА“. На предњој страни споменика налази се и меморијална плоча са рељефом шлема, крстом изнад њега и натписом: „ВОЈНИЦИМА, ПОДОФИЦИРИМА И ОФИЦИРИМА 18 ПЕШАДИЈСКОГ ПУКА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ВОЈСКЕ КОЈИ 13 АПРИЛА 1941 ИЗГИНУШЕ У НАШЕМ СЕЛУ БРАНЕЋИ СЛОБОДУ“. На задњој страни

the inscription: “TO THE SOLDIERS, NON-COMMISSIONED OFFICERS AND OFFICERS OF THE 18TH INFANTRY REGIMENT OF THE YUGOSLAV ARMY WHO GOT KILLED IN OUR VILLAGE ON THE 13th OF APRIL 1941 WHILE DEFENDING FREEDOM”. On the back of the plaque are verses from *The Mountain Wreath*: “A GENERATION FOR A POEM CREATED, THE FAIRYS WILL ENDEAVOUR TILL THE END OF TIMES TO WEAVE WREATHS FOR YOU THAT EQUAL YOUR WORTH”, and on the right side there is the inscription: “13 04 1941 BEFORE THE GERMAN FORCE THE ARMY FELL, BUT ONE COMPANY STOOD TALL AND FOR THE FREEDOM OF YUGOSLAVIA ENTERED HISTORY”. It is an interesting fact that the Banjica concentration camp was established in the barracks of this regiment in Belgrade.

We do not have access to any photographs showing Dragan with absolute certainty.

In addition to the pre-war discriminatory regulations passed in the Kingdom of Yugoslavia in 1940 under the influence of the Tripartite Pact, the Regulation on measures relating to Jews in the conduct of actions in relation to things of human nutrition and the Regulation on the enrolment of students of Jewish origin as students of universities and higher schools (*Numerus clausus*)¹⁸, after the occupation, a census of people and property was conducted, Jews

¹⁷ МЖГ, ЗЈ, к. 3, 242, 14. 10. 1941, В. Николић, Писмо саучешћа В. Николића из Београда упућено Бисенији Зумбуловић у Београд.

¹⁸ Both regulations, signed by all members of the Council of Ministers, headed by President Dragiša Cvetković and Vice President Dr. Vlatko Maček, were adopted on the 5th of October 1940 and published in the “Official Gazette of the Kingdom of Yugoslavia” on the same day. The texts of the decrees are available at: <https://sr.wikisource.org/wiki/>, accessed on 27.03.2026.

плоче налазе се стихови из *Горској вијенца*: „ПОКОЛЕЊЕ ЗА ПЈЕСМУ СТВОРЕНО ВИЛЕ ЋЕ СЕ ГРАБИТ У ВЈЕКОВЕ ДА ВАМ ВЕНЦЕ ДОСТОЈНЕ САПЛЕТУ“, а са десне бочне стране натпис: „13 04 1941 ПРЕД НЕМАЧКОМ СИЛОМ КЛОНУ АРМИЈА А УСПРАВИ СЕ ЈЕДНА ЧЕТА И ЗА СЛОБОДУ ЈУГОСЛАВИЈЕ УЋЕ У ИСТОРИЈУ“. Интересантна је чињеница да је у објектима касарне овог пука у Београду основан логор на Бањици.

Није нам доступна ниједна Драганова фотографија за коју би се са сигурношћу могло потврдити да се на њој налази он.

Поред предратних дискриминативних уредби које су донете у Краљевини Југославији 1940. године под утицајем Тројног пакта – Уредбе о мерама које се односе на Јевреје у погледу обављања радњи са предметима људске исхране и Уредбе о упису ученика јеврејског порекла за ученике универзитета и високих школа (*Numerus clausus*)¹⁸ – након окупације спроводи се низ мера: пописивање људи и имовине, обележавање Јевреја жутиим тракама, беџевима и звездама, забрана коришћења јавног превоза, присиљан рад, одузимање имовине, интернирање, брисање именâ и презименâ, претварање људи у бројеве и елиминација, односно убијање. Оснивају се и концентрациони логори у којима

were marked with yellow ribbons, badges and stars, the use of public transport was prohibited, accompanied by forced labour, confiscation of property, internment, the erasure of names and surnames, the conversion of people into numbers and elimination, that is, killing. Concentration camps were also established in which tens of thousands of people will die: intellectuals, political opponents, pre-war convicts, Jews, Roma, disobedient citizens, peasants, children, the elderly and the sick.

VOICES FROM THE CAMP

Dedinje Concentration Camp – Camp on Banjica

It began operating on the 9th of July 1941, and was in operation until the 3rd of October 1944. About 30,000 people of different nationalities, occupations, political views and affiliations, ages, and genders passed through this "death factory", resulting in a total of 4,286 prisoners dying¹⁹. Some prisoners were released from the camp.

The Banjica concentration camp was exposed to the public, as would later be the Topovske Šupe and Staro Sajmište concentration camps. Ordinary citizens passed by them every day, lived in their vicinity, and could partially see and hear what was happening there. In addition to the logistical reasons for such positioning – the Royal Yugoslav Army

¹⁸ Обе уредбе, које су потписали сви чланови Министарског савета, на челу са председником Драгишом Цветковићем и потпредседником др Влатком Мачеком, донете су 5. октобра 1940. године и објављене у *Службеним новинама Краљевине Југославије* истог дана. Текстови уредби су доступни на страници: <https://sr.wikisource.org/wiki/>, приступљено 27. 3. 2026.

¹⁹ The Historical Archives of Belgrade, Banjica Camp, About the Camp, available at <https://arhiv-beograda.org/rs/logor-banjica-baza-podataka>, accessed on 09.03.2026.

ће страдати десетине хиљада људи: интелектуалаца, политичких противника, предратних осуђеника, Јевреја, Рома, непослушних грађана, сељака, деце, старих и болесних.

ГЛАСОВИ ИЗ ЛОГОРА

Концентрациони логор Дедиње – Логор на Бањици

Почео је са радом 9. јула 1941. и био у функцији до 3. октобра 1944. године. Кроз ову „фабрику смрти“ прошло је око 30.000 људи различитих националности, занимања, политичких ставова и опредељења, старосне доби, пола, од чега је укупно страдало 4.286 заточеника¹⁹. Неки заточеници су пуштани из логора.

Бањички логор је био изложен очима јавности, као што ће то касније бити и логори Топовске шупе и Старо сајмиште. Обични грађани су свакодневно пролазили поред њих, живели у њиховој близини и могли делимично да виде и чују шта се тамо догађало. Поред логистичких разлога за такво позиционирање – објекти касарни ВКЈ у случајевима Бањице и Топовских шупа и велики објекти сајмишта у случају Старог сајмишта – у литератури се наводи да је сврха била и застрашивање грађана Београда како не би предузимали било какве акције усмерене против окупатора, што је у

barracks in the cases of Banjica and Topovske Šupe and the large Sajmište buildings in the case of Staro Sajmište – the references also state that the purpose was to intimidate the citizens of Belgrade so that they would not take any actions directed against the occupiers, which was largely achieved. The purpose was also to accustom people to and normalize the existence of the institution of the concentration camp for the purposes of “institutionalizing mass repression” in the new post-war order.

BLOODY OCTOBER OF 1941 – VOICES FROM THE EXECUTION SITE

“Kosa and children, I go to death pure and innocent, forgive me if I have offended anyone in my life and have been cruel, I am writing this 5 minutes before the execution / Your daddy and good husband as well as a good son-in-law and everything else”²⁰

“Tell the comrades to fight until victory, I am getting executed, but they shall kill the bastards. Long live the Communist Party of Yugoslavia”²¹

“Don't send bread tomorrow”²²

¹⁹ Архив града Београда, Логор Бањица, О логору, доступно на <https://arhiv-beograda.org/rs/logor-banjica-baza-podataka>, приступљено 9. 3. 2026.

²⁰ Archives of the “Kragujevac October” Memorial Park, 40, 21.10.1941, Sava Stefanović, Last message of Sava Stefanović (44), a master gunner, executed in Kragujevac.

²¹ Archives of the “Kragujevac October” Memorial Park, 20, 21.10.1941, Novica Milanović, Last message of Novica Milanović (30), a foundry worker, executed in Kragujevac.

²² Archives of the “Kragujevac October” Memorial Park, 19, 21.10.1941, Jakov Medina, Last message of Jakov Medina (56), an accountant, executed in Kragujevac.

великој мери и постигнуто. Такође, сврха је била и привикавање људи на постојање институције концентрационог логора и њена нормализација, са циљем „институционализације масовне репресије“ у новом послератном поретку.

ЊРВАВИ ОКТОВАР 1941 – ГЛАСОВИ СА СТРАТИШТА

„Косо и децо ја одо у смрт чис и невин
опростите ми ако сам у животу увредио
кога и био суров ово пишем на 5 минута
пред стрељање / Ваш татица и добар муж
као и зет и све остало“²⁰

„Кажите друговима да се боре до победе ја ги-
нем али они нека побију гадове Живела КПЈ“²¹

„Лебац сутра немојте послати“²²

„Драга моја слатка Децо Миле и Андро и Ми-
лице и Мићо Драга моја кућо тата ви шаље
последњ(е) речи довиђења ја идем у Смрт
бог нека ви је на помоћи ваш Отац Тиле“²³

²⁰ Архива Спомен-парка „Крагујевачки октобар“, 40, 21. 10. 1941, Сава Стефановић, Последња порука Саве Стефановића (44), мајстора пушкарa, стрељаног у Крагујевцу.

²¹ Архива Спомен-парка „Крагујевачки октобар“, 20, 21. 10. 1941, Новица Милановић, Последња порука Новице Милановића (30), ливца, стрељаног у Крагујевцу.

²² Архива Спомен-парка „Крагујевачки октобар“, 19, 21. 10. 1941, Јаков Медина, Последња порука Јакова Медине (56), књиговође, стрељаног у Крагујевцу.

²³ Архива Спомен-парка „Крагујевачки октобар“, 25, 21. 10. 1941, Светислав Миљковић, Последња порука Све-

*“My dear sweet children Mile and Andra and
Milica and Mića, My dear home, dad sends you
his final words offarewell. I am going to Death.
May God help you. Your Father, Tile”*²³

The end of the summer brought new deaths and deportations of people to new camps established in Belgrade and other cities. However, the autumn of 1941 will be remembered as the “Bloody Autumn” in occupied Serbia, and the killing will take place outside the camps, in open fields, in villages and towns where the occupiers will kill innocent civilians on a massive scale in response to the joint actions of two resistance movements, the Yugoslav Army in the Fatherland of General Dragoslav Mihailović and the People’s Liberation Movement of Josip Broz Tito, through arrests, hangings of participants, their relatives and aids, confiscation of property of prominent possessors, direct terror of killings on household doorsteps and finally mass shootings in order to intimidate the population and deter fighters from further actions. The “devil’s arithmetic” was established²⁴: “50 people for a wounded, 100 for a killed German soldier or Volksdeutscher”²⁵. The village of Draginac,

²³ Archives of the “Kragujevac October” Memorial Park, 25, 21.10.1941, Svetislav Miljković, Last message of Svetislav Miljković (39), a cafe owner, executed in Kragujevac.

²⁴ According to the title of the children’s novel about the Holocaust, *The Devil’s Arithmetic* (1988) by American children’s author Jane Yolen.

²⁵ According to the order of the Plenipotentiary Commander-in-Chief in Serbia, General Franz Böhme which was issued on 10.10.1941.

Крај лета доноси нова страдања и депортације људи у нове логоре који се оснивају у Београду и другим градовима. Ипак, јесен 1941. године остаје упамћена као „крвава јесен“ у окупираној Србији, а страдања ће се десити ван логора, на отвореним пољанама, у селима и градовима где ће окупатори масовно убијати невинне цивиле као одговор на здружене акције два покрета отпора, Југословенске војске у отаџбини генерала Драгослава Михаиловића и Народноослободилачког покрета Јосипа Броза Тита, кроз хапшења, вешања актерâ, њихових рођака и помагача, одузимање имовине виђењенијих домаћина, директни терор убијања на кућном прагу и коначно масовна стрељања како би застрашили становништво и одвратили борце од даљих акција. Успостављена је била „ђавоља рачуница“²⁴: „50 људи за рањеног, 100 за убијеног немачког војника или фолксдојчера“²⁵. Синоними за ова страдања „крвавог октобра“ постаће село Драгинац, у коме је 14. октобра 1941. убијено 1.359 људи, као и друга околна јадарска села, са укупно 2.499 невиних убијених људи. Утврђено је да је у Краљеву од 15. до 20. октобра страдало 2.258 цивила међу којима су били и жене, деца и стари људи. Од

where 1359 people were killed on the 14th of October 1941, and other surrounding villages in the Jadar region with a total of 2499 innocent people killed, would become synonyms with the deaths of “Bloody October”. It was established that 2258 civilians died in Kraljevo between the 15th and 20th of October, including women, children, and the elderly. Out of this number, 194 people came from the “collection centre” - the camp.²⁶ Kragujevac will stand out above all other massacres due to the way the executions were carried out, the structure of those executed, but also the public outcry at the time and after the war until this day²⁷, as well as the artistic representation and incentive this tragedy continuously generates. In just two days in the surrounding villages, and over seven hours in the city itself, from 7:00 a.m. to 2:00 p.m., 2,796 people were shot, including about 300 students from Kragujevac high schools and boys of that age, as well as children between the ages of 12 and 15, shoe shiners. Kragujevac was awarded the Order of the Star of Karadorđe with Swords, First Class, on the 22nd of October 1942, by King Peter II, and on the 25th of November of the same year, a solemn Allied commemoration of the victims was held in London.²⁸

тислава Миљковића (39), кафеџије, стрељаног у Крагујевцу.

²⁴ Према називу дејег романа о Холокаусту *The Devil's Arithmetic* (1988) америчке ауторке за децу Џејн Јолен (Jane Yolen).

²⁵ Према наредби Опумоћеног главнокомандујеуегер генерала у Србији Франца Бемеа (Franz Böhme) која је издата 10. 10. 1941.

²⁶ Silvija Krejaković, *Identities of the victims shot in Kraljevo in October 1941*, op. cit., 62.

²⁷ Staniša Brkić, *Name and Number – The Kragujevac Tragedy 1941*, (Belgrade: Genocide Victims Museum, 2021), 1.

²⁸ Staniša Brkić, *Name and Number – The Kragujevac Tragedy of 1941*, op. cit., 2.

тог броја из „сабирног центра“ – лагера – 194 особе.²⁶ Крагујевац ће се својом трагичношћу издићи изнад свих осталих страдања због начина на који су стрељања извршена, структуре стрељаних, али и одјека у јавности, како у то време тако и након рата, па све до данас,²⁷ као и уметничке репрезентације и подстрека које ова трагедија континуирано рађа. За само два дана у околним селима и седам сати у самом граду, од 07.00 до 14.00, стрељано је 2.796 људи, међу којима је било и око 300 ђака крагујевачких средњих школа и дечака тог узраста, као и деце старе између 12 и 15 година, чистача ципела. Крагујевац је 22. октобра 1942. године одликован Орденом Карађорђеове звезде са мачевима првог реда, који му је доделио краљ Петар II, а 25. новембра исте године одржана је свечана савезничка комеморација жртвама у Лондону.²⁸

Краљево

„На читавој пољани поред лешева видело се и море хартија и разбацаних предмета које су наши незаборављени бацали када су видели да ће их стрељати. Вероватно су се надали да ће то доћи неком до руку и знати да су они ту дали животе.“²⁹

²⁶ Силвија Крејаковић, *Идентитетски жртваи стрељаних у Краљеву октобра 1941*, н. д., 62.

²⁷ Станиша Бркић, *Име и број – Крагујевачка трагедија 1941*, (Београд: Музеј жртва геноцида, 2021), 1.

²⁸ Станиша Бркић, *Име и број – Крагујевачка трагедија 1941*, н. д., 2.

²⁹ Изјава Љубинке Симовић Блажић (1922) из 1961. го-

Kraljevo

“Over the entire field, next to the corpses, you could see a sea of papers and scattered items that our loved and never forgotten ones discarded when they saw they were going to be shot. They probably hoped that it would come into someone's hands and know that they had given their lives there.”²⁹

“Stana, send me ?? cabbage or something else I can eat with a spoon or at least half a kilo of rakia because it's cold / Take care of the children / I love you and Vlada and Vera”³⁰

“... nko! Send me a blanket, the one ??? wool socks, cigarettes if you can get them through the owner, don't worry about me at all, look after the children. If you can, tell the owner to buy two meters of firewood for us. / I send greetings to the children and you, your Đuro, hide the letter well because they tear and throw them away.”³¹

²⁹ Statement from 1961 by Ljubinka Simović Blažić (1922), who lost her father and three brothers in the concentration camp. In Silvija Krejaković, *Identities of the people of Kraljevo shot in October 1941*, op. cit., 68.

³⁰ National Museum Kraljevo, Historical Collection, I-71, October 1941, Gavriilo Berežnov, Last message from the concentration camp of the executed Gavriilo Berežnov.

³¹ National Museum Kraljevo, Historical Collection, I-117, October 1941, Đuro Krkić, Last Message from the concentration camp of the executed Đuro Krkić.

„Стано пошаљи ми ?? купус или друго нешто што могу да једем са кашиком или бар пола кила Ракије јер ладно / Пази на децу / Љубим ти и Владу и Веру“³⁰

„...нко! Пошаљи ми ћебе оно што је ??? вунене чарапе, цигарете ако можеш преко газде набави, за мене се немој ништа секирати, на децу пази, ако можеш реци газди да за нас купи два метра дрва. / Поздрављам децу и тебе ваш Ђуро, писмо добро сакри јер цепају и бацају.“³¹

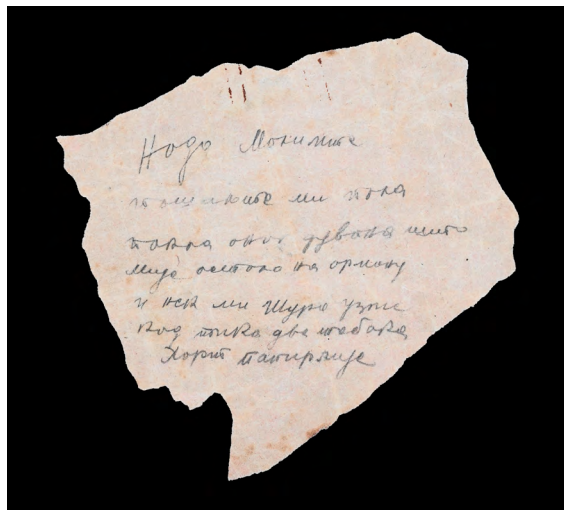
„Драги родитељи / Ја сам здрав и жив и према томе ништа не брините за мене. Како сте ви реците Јевти нека покуша да дође до мене јер сам приметио да многи железничари долазе код нас па пошто је и он железничар нека покуша. / Много вас све поздравља Аца. Још реците Милану да ми пошаље дувана ако може где да нађе и пошаљите ми једну флашицу од ½ литра / Аца“³²

дине која је изгубила оца и три брата у лагери. У: Силвија Крејаковић, *Идентификација Краљевчана стрељаних октобра 1941*, н. д., 68.

³⁰ Народни музеј Краљево, Историјска збирка, И-71, октобар 1941, Гаврило Бережнов, Последња порука из Лагера стрељаног Гаврила Бережнова.

³¹ Народни музеј Краљево, Историјска збирка, И-117, октобар 1941, Ђуро Кркић, Последња порука из Лагера стрељаног Ђуре Кркића.

³² Народни музеј Краљево, Историјска збирка, И-118, октобар 1941, Александар Лозанић, Последња порука из Лагера стрељаног Александра Лозанића.

Последња порука Миливоја Васиљевића, Народни музеј Краљево, Историјска збирка, И-180, Краљево, октобар 1941, аутор: Миливоје Васиљевић

The last message of Milivoje Vasiljević, National Museum Kraljevo, Historical Collection, I-180, Kraljevo, October 1941, author: Milivoje Vasiljević

“Dear parents / I am healthy and alive and therefore do not worry about me. How are you? Tell Jevta to try to come to me because I have noticed that many railway workers come to us, so since he is also a railway worker, let him try. / Many greetings to you all, Aca.

Also tell Milan to send me some tobacco, if he can find it somewhere, and send me a ½ litre bottle / Aca”³²

³² National Museum Kraljevo, Historical Collection, I-118,

„Надо Молимте / пошаљи ми пакло оног дува-
на што мије остало на орману и нек ми Шура
узме код ?? два табака Харт папирлије“³³

„Драга Анка !! / Ја сам добијо за ово у сре-
ду три пакета папир ми немој слати а тако
исто немој и јело сваки дан него сваки други
јер ти знаш колико ја једем ја ја паре имам и
?? немојте да бринете ништа него ми поша-
љи машину за бријање и водими много ?? на
мајку пошаљи ми зимски капут / поздравља
вас / теби и Најки / Вука“³⁴

„18 – X-1941 г

Драга Даро, / Пођи код Теокора, нашег попа
– наставника, у Цара Душана, 52 – и нека
одмах потражи од Команданттуру објаву за
мене. Да сам је имао с најновију од 15-ог овог),
друкче би било. Пођи код Божа из Урошев-
ца, Перовића, дра Ђоревића и кума и ради за
нас одмах. Пази децу. Буди ?? Поз Благоје“³⁵

„19-X,
недеља

Драга Даро, / Избавише се два професора и
директор помоћу објава из Командантуре.

³³ Народни музеј Краљево, Историјска збирка, И-180, октобар 1941, Миливоје Васиљевић, Последња порука из Лагера стрељаног Миливоја Васиљевића.

³⁴ Народни музеј Краљево, Историјска збирка, И-218, октобар 1941, Вукашин Милошевић, Последња порука из Лагера стрељаног Вукашина Милошевића.

³⁵ Народни музеј Краљево, Историјска збирка, И-1616, 18-X-1941, Благоје Кастратовић, Последња порука из Лагера стрељаног Благоја Кастратовића.

*“Nada please / send me a pack of that tobacco I left
on my cupboard and have Šura (* can refer both to
a personal name and to one's wife's brother) get me two
sheets of Hart papers”³³*

*“Dear Anka!! / I received three packages for this
on Wednesday don't send me any paper and also
don't send me food every day, but every other day,
because you know how much I eat. I have money
and ?? don't worry about anything, just send me a
shaver and take a lot of ?? about my mother. Send
me a winter coat / Greetings to you all / to you and
Najka / Vuka”³⁴*

“the 18th of November 1941”

*Dear Dara, / Go to Teokor, our priest – teacher,
at 52 Cara Dušana – and have him immediately
ask the Commandant's office for a notice for me.
If I had the latest one from the 15th of this month,
it would have been different. Go to Boža from
Uroševac, Perović, dear Đorević and my best man
and do something for us immediately. Look after
the children. Be ?? Greetings Blagoje”³⁵*

October 1941, Aleksandar Lozanić, Last Message from the
concentration camp of the executed Aleksandar Lozanić.

³³ National Museum Kraljevo, Historical Collection, I-180, October 1941, Milivoje Vasiljević, Last Message from the concentration camp of the executed Milivoje Vasiljević.

³⁴ National Museum Kraljevo, Historical Collection, I-218, October 1941, Vukašin Milošević, Last Message from the concentration camp of the executed Vukašin Milošević.

³⁵ National Museum Kraljevo, Historical Collection, I-1616, 18-H-1941, Blagoje Kastratović, Last Message from the concentration camp of the executed Blagoje Kastratović.

Пођи код ослобођеног проф. Косте Гинића
– Цара Душана 12, код Ђорђевића, код Перо-
вића, код кумова или сама (нек плачу деца),
и за мене извади објаву и за Милоша и нека
их Команда одмах пошаље. / Поз. Благоје³⁶

„Дари Кастратовић / 10. Цара Лазара / (Ви-
зави Среза)

Умоли и газду да нам преко тумача спаси жи-
вот. И паре не жали. Нека ти помогне и кафе-
џија Божа и његова келнерица г-ца Бранка.
Жури, сваки моменат је важан. Падни с децом
на колена пред Командом и иђи код командта“

Крагујевац

Било је њо у некој земљи сељака
на брговињом Балкану,
умрла је мученичком смрћу
чејша ђака
у исњом дану.

„Крвава бајка“ (1941), Десанка Максимовић

Као и у Краљеву, таоци ухваћени на улицама
Крагујевца и доведени из околних места оста-
вљали су својим најмилијима последње по-
здраве, краће или дуже, написане у журби, као
последњи вољни чин у коначним тренуцима
живота, свесни или несвесни своје извесне суд-
бине. Писали су на ономе што им је било при

³⁶ Народни музеј Краљево, Историјска збирка, И-1617, 19-Х [1941], Благоје Кастратовић, Последња порука из Лагера стрељаног Благоја Кастратовића.

“the 19th of October
Sunday

*Dear Dara, / Two professors and a director were
released with the help of a notice from the Com-
mandant's office. Go to the released professor
Kosta Ginić - 12 Cara Dušana, to Đorđević, to
Perović, to our best men or on your own (let the
children cry), and get a notice for me and for Mi-
loš and have the Command send them immediate-
ly. / Greetings Blagoje”³⁶*

“To Dara Kastratović / 10 Cara Lazara / (Vis-à-
vis municipality)

*Plead the owner to save our lives through the
interpreter. Do not think about the money. Let
the innkeeper Boža and his waitress Ms. Branka
help you. Hurry, every moment is important. Get
down on your knees with the children in front of
the Command and go see the Commandant.”*

Kragujevac

*“It was in a land of peasants
in the mountainous Balkans far away,
A troop of schoolchildren
died a martyr's death
in a single day.”*

“Bloody Fairy Tale” (1941), Desanka Maksimović

³⁶ National Museum Kraljevo, Historical Collection, I-1617, 19-H [1941], Blagoje Kastratović, Last Message from the concentration camp of the executed Blagoje Kastratović.

руци: на хартији, у платним књижицама, на листовима роковника, различитим обрасцима, разгледницама, полеђини фотографија, своје последње жеље и тестаменте које није требало да напишу још много година: о пословима, новцу, женама о будућем усмерењу како мушке тако и женске деце, деци о послушности мајкама, о завету памћења, о тренутним потребама за храном, папиром, ракијом, цигаретама, џемом, посућем за јело, о тражењу и давању опроштаја, о жалу за одгођеним неиспуњеним жељама, али и речи херојског држања и подршке онима који пружају оружани отпор да истрају до победе.

„21. 10 1941.г. Драга Лело, Секо и Бато Куцнуо је задњи час. Опростите свом тати Љуби вас све Лазар Хгедох се сликати с тобом лело, али ти одгоди. Жао ми је“³⁷

„Збогом Мицо ја данас погубих Збогом срце последња ми мисао на тебе Буди сретна сине и без мене Збогом – Радисав“³⁸

„Срца моја и душе моје Миро пољуби децу уместо мене. Слушајте маму децо и чувајте се Збогом за навек Љуби све Ваш тата Лаза 21. 10 1941.“³⁹

As in Kraljevo, the hostages captured on the streets of Kragujevac and brought from surrounding towns left their last greetings to their loved ones, shorter or longer, written in a hurry, as a last act of will in the final moments of their lives, aware or unaware of their certain fate. They wrote on whatever was at hand: on paper, in paybooks, on diary pages, various forms, postcards, the backs of photographs, their last wishes and testaments that they were not supposed to write for many years to come: about jobs, money, to women about the raising of both male and female children, about children's obedience to their mothers, about a vow of memory, of current needs for food, paper, rakia, cigarettes, jam, cutlery, about asking for and giving forgiveness, about regret for postponed unfulfilled wishes, but also words of heroic demeanour and support for those who provide armed resistance to persevere until victory.

*“On the 21st of October 1941. Dear Lela, Seka and Bata. The final hour has come. Forgive your father. Love to you all from Lazar. I wanted to take a picture with you Lela, but you postponed it. I am sorry.”*³⁷

*“Goodbye Mica, I am getting killed today. Goodbye my heart, my last thoughts are of you. Be happy my dear, even without me. Goodbye - Radisav.”*³⁸

³⁷ Архива Спомен-парка „Крагујевачки октобар“, 33, 21.10.1941, Лазар Петровић, Последња порука Лазара Петровића (59), радника, стрељаног у Крагујевцу.

³⁸ Архива Спомен-парка „Крагујевачки октобар“, 38, 21. 10. 1941, Радисав Симић, Последња порука Радисава Симића (27), трговачког путника, стрељаног у Крагујевцу.

³⁹ Архива Спомен-парка „Крагујевачки октобар“, 30, 21.

³⁷ Archives of the “Kragujevac October” Memorial Park, 33, 21.10.1941, Lazar Petrović, Last message of Lazar Petrović (59), a worker, executed in Kragujevac.

³⁸ Archives of the “Kragujevac October” Memorial Park, 38, 21.10.1941, Radisav Simić, Last message of Radisav Simić (27), a traveling salesman, shot in Kragujevac.

„Драга Цајо и Луло ово вам је последњи одговор Чувај кућу и дете школуј Збогом“⁴⁰

Укупно су сачуване 43 поруке. Од тог броја две поруке су написали они који су преживели: Божидар Никетић и Димитрије Радовановић, обојица радници. Најмлађи међу њима имао је 17, а најстарији 59 година. Просек њихових година био је 35, што значи да су били људи у пуној животној и радној снази, већ са по неколико детета, способни да својој породици и земљи донесу напредак, да буду стубови и ослонац, да буду добри очеви, мужеви, синови, комшије, радници, просветитељи. Али, Србија је још једном, након само две деценије од краја Великог рата, остала без неколико генерација. Оно што ми данас можемо да урадимо за њих је да их се сећамо и својим животима осветимо њихова страдања.

Топовске шупе

Јеврејски пролазни логор Београд на Аутокоманди, у улици Табановачка 1, логор Топовске шупе, један је од првих логора за Јевреје и Роме у Европи. Кроз овај логор је од 22. августа до почетка децембра 1941. године прошло око 5.000 Јевреја мушкараца старијих од 14 година, првенствено из Баната, а затим и из

10. 1941, Последња порука Лазара Пантелића (48), директора гимназије, стрељаног у Крагујевцу.

⁴⁰ Архива Спомен-парка „Крагујевачки октобар“, 39, 21. 10. 1941, Срећко Сретеновић, Последња порука Срећка Сретеновића (49), бравара, стрељаног у Крагујевцу.

“My heart and my soul, Mira, kiss the children for me. Listen to your mother, children, and take care of yourselves. Goodbye forever. Love to you all. Your father, Laza, 21.10.1941.”³⁹

“Dear Caja and Lula, this is my last reply to you. Take care of the house and support the child to go to school. Goodbye”⁴⁰

A total of 43 messages has been preserved. Out of that number, two messages were written by those who survived: Božidar Niketić and Dimitrije Radovanović, both workers. The youngest among them was 17, and the oldest was 59. Their average age was 35, which means that they were people at the peak of their lives and careers, already with several children, capable of enabling progress to their family and country, of being pillars of the community and providing support, of being good fathers, husbands, sons, neighbours, workers, educators. However, Serbia has once again lost several generations only two decades after the end of the Great War. What we can do for them today is to remember them and avenge their deaths with our lives.

Topovske šupe

The Belgrade Jewish transit camp at Autokomanda, at 1 Tabanovačka Street, the Topovske šupe

³⁹ Archives of the “Kragujevac October” Memorial Park, 30, 21.10.1941, Last message of Lazar Pantelić (48), principal of a high school, executed in Kragujevac.

⁴⁰ Archives of the Memorial Park “Kragujevac October”, 39, 21.10.1941, Srećko Sretenović, Last message of Srećko Sretenović (49), a locksmith, executed in Kragujevac.

целе Србије и око 1.500 Рома мушкараца. Највећи број њих убијен је у масовним стрељањима на стратиштима око Београда, највише у „крваву јесен“ јер су служили као резервоар талаца за попуњу неопходног броја за стрељање. Управа и стража логора је била немачка. Посете су биле дозвољене средом и недељом, али је преписка била забрањена, па су заточеници тајно слали цедуљице са порукама међу стварима или преко Срба који су могли да излазе из логора.

БЕНВЕНИСТИ БИТИ БЕРАХА (Београд, 28. 10. 1887 – Јабука, 20. 11. 1941)

Трговачки заступник неколико текстилних фирми из Чешке и Енглеске, националности српске, вероисповести Мојсијеве. Најпре је прошао кроз Бањицу где је задржан од 14. до 17. септембра 1941. године, а затим послат даље у Топовске шупе, где је био до 20. новембра исте године. Тог датума је транспортом одведен из логора у непознатом правцу и више се није вратио. Бити је тајно послао пет цедуљица у којима читамо драму последњих дана живота једног обичног узорног доброг човека који је са својом породицом и подједнако јеврејском и српском заједницом делио и добро и зло трудећи се да буде од помоћи и користи свима којима је помоћ била потребна, нарочито деци.

Писма Битија Берахе су настала у периоду од 8. октобра 1941. до 9. новембра 1941. године (8. октобар, 10. октобар, 13. октобар, 17. октобар,

Последња порука Лазара Пантелића (48), директора гимназије, стрељаног у Крагујевцу 21. 10. 1941, Архива Спомен-парка „Крагујевачки октобар“ порука бр. 30

Last message of Lazar Pantelić (48), a gymnasium principal, executed in Kragujevac on the 21st of October 1941, Archives of the “Kragujevac October” Memorial Park, message no. 30

concentration camp, was one of the first camps for Jews and Roma in Europe. From the 22nd of August to the beginning of December 1941, about 5,000 Jewish men over the age of 14, primarily from Banat, and then from all over Serbia, and about 1,500 Roma men, passed through this camp. The largest number of them were killed in mass shootings at execution sites around Belgrade, mostly during the “Bloody autumn” because they served as a reservoir of hostages to fill the necessary number for executions. The camp administration and guards were German. Visits were allowed on Wednesdays and Sundays, but correspondence was prohibited, so the prisoners secretly sent notes with messages

9. новембар). Ова писма нису дугачка, свега по неколико реченица, али пружају увид како у објективне околности – ко је одговоран за логораше, ко се све тамо налази, какви су услови – тако и у субјективна осећања и бриге, како самог Битија тако и његове породице. Написана су на немачком језику, а упућена супрузи Рашели (пре удаје Фани Кухинка) и ћерки Перли које су, захваљујући Рашелином чешком пореклу, преживеле. Преовлађује тема „путовања“ на које је требало да пође, али ће ипак бити одређен да остане у логору до самог краја као болничар, што је био и за време Првог светског рата у заробљеничким логорима за држављане Краљевине Југославије, у којима је провео све четири ратне године (1914–1918).

„Моје најдраже Муцо и Шор,

Здрав сам и бодар. Будите, драге моје, потпуно без бриге, будите здраве и не брините за мене. Овде се чује да ми уопште нећемо одлазити из Београда. Највероватније ће отићи људи из Баната. [...] / Пољупци, пољупци и грли вас ваш/ Тати / 10 – X – 941“⁴¹

„Најдраже Муцо и Шор,

Рано јутрос сам позван ради путовања, али то не мора да значи да ћу отпутовати.

among their belongings or to Serbs who were able to leave the camp.

BENVENISTI BITTI BERACHA (BERAHA)
(Belgrade, the 28th of October 1887 –
Jabuka, the 20th of November 1941)

A sales representative of several textile companies from the Czech Republic and England, of Serbian nationality, of Mosaic religion. Firstly, he passed through Banjica where he was detained from the 14th to 17th of September 1941, and then sent further to Topovske šupe where he was held until the 20th of November 1941. He left the camp by transport on the stated date in an unknown direction and never returned. Bitti secretly sent out five notes in which we learn about the drama of the final days of the life of an ordinary, exemplary good man who shared both good and evil with his family and the Jewish and Serbian communities alike, trying to be of help and benefit to all who needed help, especially children.

The letters of Bitti Beracha were written between the 8th of October 1941 and the 9th of November 1941 (the 8th of October, 10th of October, 13th of October, 17th of October, 9th of November). These letters are not long, only a few sentences each, but they provide insights into both the objective circumstances – who is responsible for the inmates, who is there, what the conditions are like – and the subjective insights and concerns of both Bitti himself and his family. They were written in German and addressed to his wife Rašel (before her marriage to Fani Kuhinka) and daughter Perla, who survived

⁴¹ Музеј жртава геноцида (МЖГ), Збирка породице Бераха (ЗПБ), к. 3, 69, 10. X 1941, Бити Бераха, Друго писмо Битија Берахе из логора Топовске шупе за супругу Рашелу и ћерку Перлу из Београда.

Бенвенисти Бити Берача (Bitti Beracha), Музеј жртва геноцида, Збирка фотографија, Београд, око 1937.

Benvenisti Bitti Beracha, Genocide Victims Museum, Collection of Photographs, Belgrade, around 1937.

Пошаљи ми, то јест, донеси ми један зимски капут, рукавице и каљаче, што је брже могуће. Ако у међувремену будем отпутовао, онда ти и Шорли будите потпуно без бриге. Ја се сналазим. Обмотао

owing to Rašel's Czech origin. The dominant theme is about the “journey” he was supposed to go on, but he is still ordered to remain in the camp until the very end as a medic, which he had also performed during the First World War in the prison camps for citizens of the Kingdom of Yugoslavia, where he spent all four years of war, 1914–1918.

“My dearest Muca and Šor,

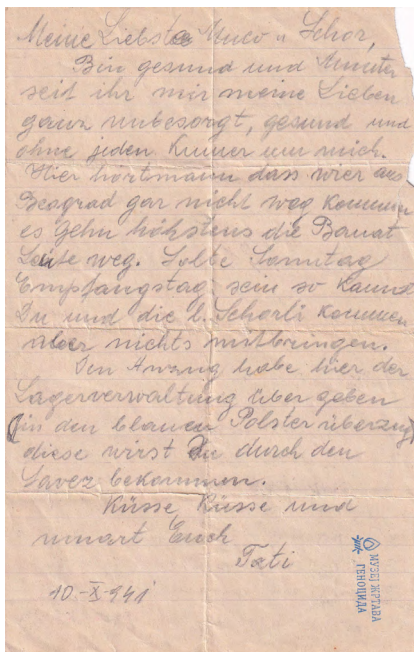
I am healthy and cheerful. Be, my dear ones, completely carefree, be healthy and don't worry about me. The talk here is that we will not be leaving Belgrade at all. Most likely, people from Banat will leave. [...] / Kisses, kisses and hugs from your / Daddy / the 10th of October - 941⁴¹

“Dearest Muca and Šor,

I was called away early this morning for a trip, but that doesn't mean I'll be going. Send me, that is, bring me a winter coat, gloves, and galoshes, as soon as possible. If I'm gone in the meantime, then you and Šorli need have no worries at all. I'm doing fine. I've wrapped my trousers around me to keep me nice and warm. Kisses, kisses, yours / Daddy / 13 – X – 941⁴²

⁴¹ Genocide Victims Museum (GVM) Beracha Family Collection (BFC), k3, 69, 10.10.1941, Bitti Beracha, Second Letter of Bitti Beracha from the Topovske Šupe concentration camp for his wife Rašel and daughter Perla from Belgrade.

⁴² GVM BFC, k3, 70, 13.10.1941, Third Letter of Bitti Beracha sent from the Topovske šupe concentration camp to his wife, Rašel Beracha and daughter Perla Beracha in Belgrade.

Друго писмо Битија Берахе, Музеј жртава геноцида, Збирка породице Бераха, к. 3, 69, Београд, 10. 10. 1941, аутор: Бити Бераха

The Second letter of Bitti Beracha, Genocide Victims Museum, Beracha Family Collection, k3, 69, Belgrade, the tenth of October 1941, author: Bitti Beracha

сам око себе панталоне да ми буде лепо
и топло. Пољупци, пољупци, ваш / Тати /
13 – X – 941⁴²

⁴² МЖГ, ЗПБ, к. 3, 70, 13. X 941, Треће писмо Битија Берахе упућено из логора Топовске шупе супруги Рашели Берахи и ћерки Перли Берахи у Београд.

AVRAM GEDALJA (Belgrade, 1909 –
Belgrade, the 14th of November 1941)
JAKOB GEDALJA (Belgrade –
Belgrade, the 14th of November 1941)

Avram Gedalja also sent two letters⁴³ from this camp to his wife Etel from Belgrade on the 12th and 14th of November 1941, after which he set off “with the transport” to his death.⁴⁴ Avram’s letter of the 12th of November contains a response from his wife Etel on the back, and the letter from 14th November contains a letter from his brother Jakob Gedalja on the back. In the searchable database “Victims of War 1941–1945”, the date of death for Avram Gedalja is the 14th of November 1941.

“On Sunday, as promised, we can have visitors. I would be very happy if you came with Pile (*endearment meaning baby chick) ?? in the afternoon. Of course, only if time permits it all.”

See you soon, lots of love to you all. Kane.”⁴⁵

“the 14th of November - 4 1

Dear Maca,

Today we are both going by transport. We are fully supplied with things. I feel a little sorry about the shoes, but these are good enough... We could not see each other again, what can you do. That’s it. Don’t worry about me, just feed yourselves and

⁴³ The originals are in the private possession of Eleonora Hruška.

⁴⁴ Genocide Victims Museum (GVM), “Collection Epistle” (CE), Topovske šupe a, [12.11.1941], Message from Avram Kane Gedalja sent from the Topovske šupa concentration camp to his wife Etel Maca Gedalja.

⁴⁵ Ibid.

АВРАМ ГЕДАЉА

(Београд, 1909 – Београд, 14. новембар 1941)

ЈАКОБ ГЕДАЉА

(Београд – Београд, 14. новембар 1941)

Два писма⁴³ из овог логора својој супрузи Етел послао је и Аврам Гедаља из Београда 12. и 14. новембра 1941. године, након чега је кренуо „са транспортом“ у смрт.⁴⁴ Аврамово писмо од 12. новембра на полећини садржи одговор супруге Етел, а писмо од 14. новембра на полећини садржи и писмо његовог брата Јакоба Гедаље. У претраживој поименичној бази „Жртве рата 1941–1945“ за Аврама Гедељу стоји датум смрти 14. 11. 1941.

„У недељу ће, како су обећали, бити по-
сете. Много ће ме радовати ако дођете са
Пилетом, ?? има по подне. Наравно, само
ако време дозволи за сву.

До скорог виђења вас све пуно пуно
љуби Кане.“⁴⁵

„14/XI - 4 1

Драга Мацо,

Данас идемо обојица са транспортом.
Ми смо потпуно снабдевени са стварима.
Мало ми је жао због ципела, али ипак су и

*take good care of each other. We are handing over
all the possessions through ?? Belgrade. We are
also handing over ?? so that you can receive the
money for us in the Alliance. Kane sends greetings
to you, mom, ?? and my little one.*⁴⁶

Staro Sajmište

“On the 9th of December 1941, Belgrade - There
is bread, but no meat.

[...]

As of yesterday, female Jews, along with their
children, are being sent to the Sajmište con-
centration camp. The men were previously
taken somewhere else. In a few days, there
will be no Jews in Belgrade.

There's a lot of activity in front of the Botan-
ical Garden. From there, Jewish women are
being sent to the camp. It seems like there's a
general exodus of people.”⁴⁷

The concentration camp at Sajmište was opened
on the 8th of December 1941 and operated until July
1944. During its three years of existence, around
20,000 people died, having passed through two
camps for different purposes at different times. It was
located on the left bank of the Sava River in the first

⁴³ Оригинали се налазе у приватном власништву Елео-
норе Хрушке.

⁴⁴ Музеј жртава геноцида (МЖГ), Збирка „Епистола“
(ЗЕ), Топовске шупе а, [12. 11. 1941], Порука Аврама Ка-
нета Гедаље упућена из логора Топовске шупе супрузи
Етел Маџи Гедаљи.

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ GVM, EC, Topovske šupe 2b, 14/XI-[19]41, Kane [Avram
Gedalja], Letter from Avram Kane Gedalja sent from the Top-
ovske Šupa concentration camp to his wife Etel Maca Gedalja.

⁴⁷ Nataša Milićević, Dušan Nikodijević, Everyday Life Under
Occupation 1941–1944, the Experience of a Belgrader, (Belgrade:
Institute for Contemporary History of Serbia, 2011), 89–90.

ове добре... Кад се већ нисмо могли виде-
ти поново, шта да радиш. То му је. За мене
ништа не брините, само се ви храните и
добро чувајте. Све ствари предајемо преко
?? Београда. Исто тако предајемо ?? да при-
миш за нас новац у Савезу. Тебе, маму, ?? и
моју малу много љуби Кане.“⁴⁶

Старо сајмиште

„9. децембар 1941, Београд – Хлеба има,
меса нема.

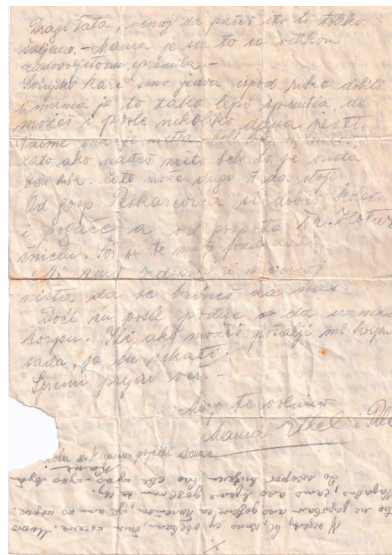
[...]

Од јуче Јевреји женског пола, заједно са де-
цом, шаљу се на Сајмиште у логор. Мушкар-
ци су раније негде одведени.

За неки дан ниједног Јеврејина неће бити у
Београду.

Пред Ботаничком баштом пуно живости.
Одатле се Јеврејке шаљу у логор. Изгледа као
да је општа сеоба света.“⁴⁷

Концентрациони логор на Сајмишту отво-
рен је 8. децембра 1941. године и функциони-
сао је до јула 1944. За три године постојања
страдало је око 20.000 људи који су у различито

Писмо без датума [12. 11. 1941]. На истој страни је писмо
супруге Етел Гедаље, написано гласом ћерке Елеоноре
Пилета Гедаље (1940), и одговор Аврама Канета Гедаље.
Музеј жртава геноцида, Збирка „Епистола“, Топовске
шупе б, аутор: Етел Гедаља, Аврам Гедаља

Undated letter [the 12th of November 1941], on the same
page is a letter from his wife Etel Gedalja written in the
voice of his daughter Eleonora Pile (*endearment meaning
baby chick) Gedalja (1940) and a response from Avram Kane
Gedalja. Genocide Victims Museum, Collection “Epistle”,
Topovske šupe b, author: Etel Gedalja, Avram Gedalja

public buildings on the side of today's Novi Beograd,
in the halls of the magnificent newly built exhibition
centre, where the first and last major exhibition
was held from 1937 to 1939. In the first phase of its
existence, it was intended for Jews and was called
“Judenlager Semlin” – Jewish camp Zemun. With
the purpose of solving the “Jewish issue” in Serbia,

⁴⁶ МЖГ, ЗЕ, Топовске шупе 2б, 14/XI-[19]41, Кане [Аврам
Гедаља], Писмо Аврама Канета Гедаље упућено из лого-
ра Топовске шупе супрузи Етел Маци Гедаљи.

⁴⁷ Наташа Милићевић, Душан Никодијевић, Свакод-
невни живот под окупацијом 1941–1944. искуство једног
Београђанина, (Београд: Институт за новију историју
Србије, 2011), 89–90.

време прошли кроз два логора различите намене. Био је смештен на левој обали Саве, у првим јавним објектима на страни данашњег Новог Београда, у халама велелепног новоизграђеног сајмишта на коме је први и последњи пут одржана велика изложба од 1937. до 1939. године. У првој фази постојања био је намењен Јеврејима и назван „Judenlager Semlin” – Јеврејски логор Земун. Са циљем решавања „јеврејског питања“ у Србији, постојао је до маја 1942. године, до када су преостали Јевреји из Топовских шупа, жене, деца и стари, чији су синови, очеви и браћа већ страдали, убијени у гасном камиону „душегупки“, који је од марта до маја саобраћао од логора до стратишта у Јајинцима, подно Авале, где су их чекале ископане раке. Кроз логор је прошло око 6.400 јеврејских заточеника, већином жена, деце и старих, и око 600 Рома.

ХИЛДА ДАЈЧ (Беч, 28. 3. 1922 – Београд, пролеће 1942)

„[...] Мене нико неће натерати, ја не чекам на позив [...] има толико људи којима је потребна помоћ, да ја морам по налогу своје савести да пређем преко сентименталних разлога у вези са породицом и кућом и да се потпуно ставим у службу других. [...]”⁴⁸

it operated until May 1942, when the remaining Jews from Topovske Šupe, women, children and the elderly, whose sons, fathers and brothers had already perished, were killed in a “gas wagon” – a truck that travelled from March to May from the camp to the execution site in Jajinci at the foot of Avala, where their graves waited for them. About 6,400 Jewish prisoners passed through the camp, mostly women, children and the elderly, and about 600 Roma.

HILDA DAJČ (Vienna, the 28th of March, 1922 – Belgrade, spring 1942)

*“[...] No one will force me, I am not waiting for a call [...] there are so many people who need help that I must, by the dictates of my conscience, put aside sentimental reasons related to family and home and place myself completely at the service of others. [...]”*⁴⁸

A student. Originally from a prominent Ashkenazi family that moved from Vienna to Belgrade because of her father's job. The family consisted of mother Augusta, a housewife, father Emil, a merchant, brother Hans and Hilda. She enrolled in the Faculty of Technology, department of architecture at the University of Belgrade about ten days before the issuance of the Regulation on *numerus clausus*. She volunteered at the newly established Jewish hospital in Dorćol at 2 Visokog Stevana Street. Hilda did not have to be in the camp at Staro Sajmište immediately.

⁴⁸ Јеврејски историјски музеј (ЈИМ), Фонд Холокауст, к. 24-1, Сајмиште, ф. 2-1, писма и фотографије Хилде Дајч; 1-1, 7. 12. 1941. Хилда Дајч, Прво писмо Хилде Дајч упућено Нади Новак.

⁴⁸ Jewish Historical Museum (JHM), Holocaust Fund, k24-1, Sajmište, f.2-1, letters and photographs of Hilda Dajč; 1-1, 07.12.1941. Hilda Dajč, First letter from Hilda Dajč to Nada Novak.

Студенткиња. Пореклом из угледне ашке-наске породице која се из Беча доселила у Београд због посла њеног оца. Породицу су чинили: мајка Августа, домаћица, отац Емил, трговац, брат Ханс и Хилда. Уписала је архитектонски смер Техничког факултета Универзитета у Београду десетак дана пре издавања Уредбе о *numerus clausus*-у. Волонтирала је у новоформираној јеврејској болници на Дорћолу, у Улици Високог Стевана 2. Хилда није морала одмах да буде у логору на Старом сајмишту. Били су регистровани 18. априла, заједно са још 9.300 београдских Јевреја (од око 12.000), на зборном месту на Ташмајдану и обележени жутим тракама. Њен отац је постављен за потпредседника Представништва јеврејске заједнице у Београду, пошто су укинуте и сефардска и ашкенаска јеврејска црквено-школска општина. Представништво је вршило многе њихове послове, као и послове социјалних и добротворних установа, а водило је бригу и о Јеврејској болници.

„Нимало не жалим што сам дошла, већ сам задовољна својом одлуком. Ако ћу свака два дана моћи толико да урадим за друге као ова два, онда ће цела ствар имати много смисла. Ја знам, чврсто сам убеђена у то да је ово само пролазно, крај ће бити добар и ја сам унапред захвална [...]“⁴⁹

⁴⁹ Друго писмо Хилде Дајч, 9. 12. 1941, препис доступан на https://ucionicaistorije.wordpress.com/wp-content/uploads/2011/12/pisma_hilde_dajc2.pdf, приступљено 26. 3. 2026.

They were registered on the 18th of April, like the other 9,300 (out of about 12,000) Belgrade Jews at the Tašmajdan assembly point and marked with yellow ribbons. Her father was appointed vice-president of the Representation of the Jewish community in Belgrade, after the abolishment of both the Sephardic and Ashkenazi Jewish churches and school communities, which had performed general administration as well as the tasks of social and charitable institutions. It also took care of the Jewish Hospital.

*“I don't regret coming at all, I'm actually happy with my decision. If I can do as much for others in two days' time, as I had done for the previous two days, then the whole thing will make a lot of sense. I know, I'm firmly convinced that this is only temporary, the end will be good, and I'm grateful in advance [...]”*⁴⁹

By reading her four letters, which represent the only subjective written testimony about the situation inside the camp, we hear a young voice that changes and oscillates over time, revealing all the tragedy of the position she and her entire community found themselves in. Thanks to these letters, the picture of suffering is complete and clear, the struggle of a person to remain what she is in the harsh conditions of a concentration camp where the only certainty is death. Hilda volunteered herself because she felt a moral obligation as a medical

⁴⁹ Second letter from Hilda Dajč, the 9th of December 1941, transcript available at https://ucionicaistorije.wordpress.com/wp-content/uploads/2011/12/pisma_hilde_dajc2.pdf, accessed on 26.03.2026.

Читајући њена четири писма, која представљају једино субјективно писано сведочанство о ситуацији унутар логора, чујемо млади глас који се мења и осцилира током времена и одаје сву трагичност положаја у којем су се нашли она сама и читава њена заједница. Захваљујући овим писмима, слика страдања је потпуна и јасна – то је борба човека да остане оно што јесте у нехуманим условима концентрационог логора, где је једина извесност смрт. Хилда се сама пријавила јер је осећала моралну обавезу да, као медицинска волонтерка, помогне свом народу и да му се нађе у невољи. О поривима и разлозима пише пријатељицама Нади Новак и Мирјани Петровић. Успела је да се више пута види са њима на београдској обали Саве, у једној прљавој кафани, док је, заједно с другим болничаркама у пратњи немачких стражара, који су били више или мање строги, преко залеђене реке доводио болеснике, одређене за Јеврејску болницу.⁵⁰

„Врло сам задовољна што сам овде била од првог тренутка, човек доживљава толико интересантних и непоновљивих ствари да би било штета испустити коју. Ма да на све нас има само две чесме, ипак сам чиста јер се дигнем пре пет и идем да се цела умијем.“⁵¹

⁵⁰ Мирјана Петровић је Јаши Алмулију о томе писала, а Нада Новак му је причала 1989. године. Једном су се све три среле, али тада нису смеле да комуницирају, само су добацивале по коју реч када би се стражар удаљио.

⁵¹ ИИМ, Холокауст, к. 24-1, Сајмиште, ф. 2-1, писма и фотографије Хилде Дајч; 1-2, 1-2.7, 11. 12. 1941, Хилда Дајч,

volunteer to help and find her people. She writes about her impulses and reasons to her friends Nada Novak and Mirjana Petrović. She managed to see them several times on the Belgrade bank of the river Sava, in a dirty tavern, while she was, together with other nurses accompanied by German guards, who were more or less strict, bringing patients across the frozen river to the Jewish hospital.⁵⁰

“I'm very happy that I was here from the first moment, you experience so many interesting and unique things that it would be a shame to miss any of them. Even though there are only two water fountains for all of us, I'm still clean because I get up before five and go wash myself.”⁵¹

Open and threatening antisemitism in the Kingdom of Yugoslavia did not exist until 1940. That is why many non-religious Jews viewed this part of their identity as a cultural tradition, a part of their being that connected them to their ancestors and all other Jews who had been forced to leave their Middle Eastern homeland and now live in the diaspora throughout Europe. Others saw them as Jews, but they did not perceive themselves as Jews: “She told me almost exactly: ‘I felt as a Yugoslav, and now, since they have been persecuting us, they have made me feel like a Jew.’ Until then, Judaism had been a

⁵⁰ Mirjana Petrović wrote about it to Jaša Almulji, and Nada Novak told the story in 1989. Once, all three of them met, but at that time they were not allowed to communicate, they only exchanged a few words when the guard moved away.

⁵¹ Jewish Historical Museum (JHM), p24-1, Sajmište, f.2-1, letters and photographs of Hilda Dajč; 1-2, 1-2.7, 11.12.1941, Hilda Dajč, Third letter from Hilda Dajč to Nada Novak.

Отворен и угрожавајући антисемитизам у Краљевини Југославији није постојао све до 1940. године. Зато су многи нерелигиозни Јевреји на тај део свог идентитета гледали као на културну традицију, на онај део њиховог бивствовања који их повезује са праоцима и свим другим Јеврејима који су се присилно нашли ван свог простора Блиског истока у дијаспори широм Европе. Други су их видели као Јевреје, али они сами себе нису тако доживљавали: „Рекла ми је скоро дословно ово: ‘Осећала сам се Југословенком, а сада, од како нас гоне, сада су ме натерали да се осетим Јеврејском’. Дотле је јеврејство било за њу религија, традиција, а онда је постало политика и националност. [...] Носила је жуту звезду, рекла бих са поносом, никада са страхом. У њој се рађао неки пркос.“⁵² Исто то осећање јавља се увек у тренуцима великих прогона и катастрофа.⁵³ Ми Срби можемо да разумемо та осећања, јер наше историје су

Треће писмо Хилде Дајч упућено Нади Новак.

⁵² Јаша Алмули, *Јеврејске љоворе*, (Београд: Сигнатуре, 2005), 132.

⁵³ Иван Ивањи је, након догађаја у Израелу 7. октобра 2023. године, написао: „Родитељи су ми били атеисти, тако сам одгајан у Банату. Био сам Југословен. Јеврејин сам се осећао само када су ме нацисти због порекла стрпали у концентрационе логоре, ни пре ни после тога. [...] Говорио сам: ‘По Хитлеру сам Јеврејин, али ја се ни иначе не слажем са њим.’ / Након крволочне оргије коју је банда убица Хамаса починила 7. октобра се, међутим, први пут после ослобађања из концентрационог логора пре 78 година поново осећам као Јеврејин.“ в. Ivan Ivanji, „Kako sam ponovo postao Jevrejin“, *Vreme*, 12. 7. 2023, доступно на <https://vreme.com/komentar/kako-sam-ponovo-postao-jevrejin/>, приступљено 18. 4. 2026.

Фотографија са уписног листа на Технички факултет, архитектонски одсек, на име Хилда Дајч Државни архив Србије, Фонд Г-211, досије Ф106, број 9010, 25. IX. 1940, аутор: Технички факултет

Photo from enrolment form for the Faculty of Technology, Department of Architecture, in the name of Hilda Dajč, the State Archives of Serbia, Fund G-211, file F106, number 9010, 25.09.1940, author: Faculty of Technology

religion, a tradition for her, and then it became politics and nationality. [...] She wore the yellow star, I would say, with pride, never with fear. A kind of defiance was born in her.”⁵² That same feeling always appears in moments of great persecution and catastrophes.⁵³ We Serbs can understand these feelings,

⁵² Jaša Almul, *Jewish Speeches*, (Belgrade: Signature, 2005), 132.

⁵³ Ivan Ivanji wrote after the events in Israel on the 7th of October 2023: “My parents were atheists, that's how I was

повезане, наша страдања су непрестана и трају до данашњег дана.

„[...] Оне, тј. група младих жена и девојака и неколико носила. [...] Са њима, мислим, само један стражар, Немац, није СС-овац. [...] Биле су – тако ми се сад чини – стојички усправне (можда са извесном резигнацијом), ванредно уредно обучене, већина у скијашким оделима и гојзерицама, бледе, омршавеле, али – опет ми се тако чини – бодре, дисциплиноване и мирне. Уредне и чисте. [...] / Мислим да је Хилда била тада потиштена. Сећам се њених очију које су постале веће и које су гореле на бледом омршавелом лицу. У сећању ми је остало и дрхтање тела, гласа. [...] Неверица и очајање, очајање, очајање... шта се од тога видело, а шта осетило? И онда ме више није звала; и онда је дошло пролеће; и сазнали смо понекад, понешто за неке друге пријатеље; нешто смо чули, много тога нисмо веровали, или можда нисмо ништа од тога страшног веровали.“⁵⁴

„Доста! Ја ипак нисам такав нејунак као што би по овоме могла да судиш. Подносим све што мене погађа лако, безболно. Али та околина. То је оно што ме нервира. Људи ми иду на живце. [...] ништа није тако одвратно као гомила која заслужује сажалење, а ти јој не можеш помоћи, него се

because our histories are connected, our suffering is ongoing and continues up to the present.

“[...] They, i.e. a group of young women and girls and a few stretchers. [...] With them, I think, was only one guard, a German, not an SS man. [...] They were – it seems to me now – stoically erect (perhaps with a certain resignation), extraordinarily neatly dressed, most of them in ski suits and ski boots, pale, emaciated, but – it seems to me again – cheerful, disciplined and calm. Neat and clean. [...] / I think Hilda was depressed then. I remember her eyes that had become larger and burned in her pale, emaciated face. I also remember the trembling of her body, her voice. [...] Disbelief and despair, despair, despair... some of it was visible, and some could only be felt? And then she didn't call me anymore; and then spring came; and we sometimes found out news about some other friends; we heard something, much of it we didn't believe, or maybe we couldn't believe any of those terrible things.”⁵⁴

raised in Banat. I was a Yugoslav. I only felt like a Jew when the Nazis put me in concentration camps because of my origin, neither before nor after that. [...] I used to say: 'I am a Jew according to Hitler, but I don't agree with him about anything.' / After the bloody massacre committed by the Hamas murderers on the 7th of October, however, for the first time since my release from the concentration camp 78 years ago, I felt like a Jew again.” c. Ivan Ivanji, “How I became Jewish again”, *Vreme*, 12.07.2023, available at <https://vreme.com/komentar/kako-sam-ponovo-postao-jevrejin/>, accessed on 18.4.2026.

⁵⁴ Јаша Алмули, *Јеврејке ѿворе*, н. д., 133–134.

⁵⁴ Јаша Алмули, *Jewish Speeches*, op. cit., 133–134.

ставити изнад ње и презрети је. / Како ми је тек сада тешко. Плачем и сви ми се смеју: 'Зар ти која вучеш као мушкарац смеш да плачеш као сентиментална шипарица!' Али шта ћу кад ми је тако грозно тешко при души. Ти не знаш, као што ни ја нисам знала, шта то значи бити овде".⁵⁵

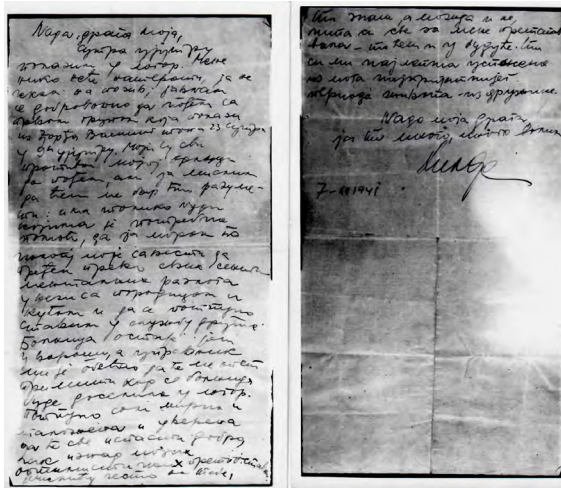
Како је време пролазило, Хилда је увиђала страхоте ситуације. У тешким тренуцима користила је технике преживљавања које су примењивали и други логораша у нацистичким логорима смрти у данашњој Пољској, знатно касније од ње. Свако од њих је примењивао неки од психолошких механизма како би остао колико-толико при себи: разоноду, уметност, заједничке активности. Одржавање духовности било је веома важно за менталну стабилност у условима у којима је појединац сведен на број, на психичко и физичко ништавило. У другом писму Хилда је открила да чита Хајнеа и да јој то прија, упркос грозотама које је окружују. Иако је уочљиво да, како време пролази, а услови и стање постају све гори, и она пада у очај, не дозвољава да је он савлада, већ храбри себе до краја, достојанствено прихватајући своју судбину чије разрешење не назире. Ипак, ни хигијена, ни духовна активност, ни усмереност на будућност и увереност да ће сигурно опет видети своје вољене другарице,

*"Enough! I'm not such a non-hero as you might judge from this. I bear everything that befalls me easily, painlessly. But this environment. That's what annoys me. People get on my nerves. [...] nothing is so disgusting as a crowd that deserves pity, and you can't help it, but put yourself above it all and despise it. / It's so hard for me now. I cry and everyone laughs at me: 'How can you cry like a sentimental little girl, when you work as much as any man!' But what can I do when my soul is so terribly burdened? You don't know, just as I didn't know, what it means to be here."*⁵⁵

Over time, Hilda came to realize the horrors of the situation. In difficult moments, she used survival techniques that were also used by other inmates in Nazi death camps in present-day Poland much later than her. Each of them applied some of the psychological mechanisms to stay as close to themselves as possible; entertainment, art, joint activities. Maintaining spirituality was very important for mental stability in conditions when an individual is reduced to a number, to psychological and physical nothingness. In another letter, Hilda revealed that she was reading Heine and that she enjoyed it despite the horrors surrounding her. Although it is noticeable that as time passes, and the conditions and situation become worse, she also falls into despair, but she does not allow it to overcome her and encourages herself to the end,

⁵⁵ ЈИМ, Холокауст, к. 24-1, Сајмиште, ф. 2-1, писма и фотографије Хилде Дајч; 1-3, 1-3.1, 7. 2. 1942, Хилда Дајч, Четврто писмо Хилде Дајч упућено Мирјани Петровић, препис.

⁵⁵ ЈНМ, Holocaust, p24-1, Sajmište, f.2-1, letters and photographs of Hilda Dajč; 1-3, 1-3.1, 07.02.1942, Hilda Dajč, Fourth letter from Hilda Dajč to Mirjana Petrović, transcript.

Прво писмо Хилде Даж из логора на Старом сајмишту
Нади Новак из Загреба, Јеврејски историјски музеј, Фонд
Холокауст, к. 24-1, Сајмиште, ф. 2-1, писма и фотографи-
је Хилде Даж, 1-6, I писмо Хилде Даж, (2, 1), 1876, Бео-
град, 7. XII 1941, аутор: Хилда Даж

The first letter of Hilda Dajč from the camp at Staro Sajmište
to Nada Novak from Zagreb, Jewish Historical Museum, Hol-
ocaust Fund, k24-1, Sajmište, f.2-1, letters and photographs
of Hilda Dajč, 1-6, I letter of Hilda Dajč, (2, 1), 1876, Bel-
grade, 07.12.1941, author: Hilda Dajč

ни све оно што је било до ње нису помогли, јер
није имала среће, а та срећа је заправо зависи-
ла од воље другог човека.

Сама помисао на то колико смо могли
да добијемо од ове дивне, младе, образоване
и храбре жене, колико су изгубили не само
Београд већ и цела земља јер није имала при-
лику да свој таленат и креативност испоји у
области која би била од користи свима нама,

accepting her fate with dignity, with no solution
in sight. However, neither hygiene, nor spiritual
activity, nor focus on the future and the belief that
she would surely see her beloved friends again,
nor anything else she had done before could have
helped her, because she was unlucky, and that luck
actually meant the will of another person.

The very thought of how much we could have
gained from this wonderful young, educated and
courageous woman, how much have not only Bel-
grade but the entire country lost because she did
not have the opportunity to express her talent and
creativity in an area that would benefit us all, leaves
a bitter taste and a feeling of emptiness and disbe-
lief. Perhaps Hilda would have been the origina-
tor of some new style and method of construction,
perhaps we would be staying in buildings that she
would have designed every day. We do not know. We
will never know. What she did show was ultimate
Goodness, selfless love for her neighbours, sacrifice
for those who needed her help. What we can and do
know is that we must remember her and her acts
of charity. In front of the building at 9 Maršala Bir-
juzova Street, small street brass plates for the Dajč
family, “stumbling stones” (*Stolpersteiner*), were in-
stalled for each individual, on the 5th of July 2022,
by the organization “Haver” Serbia. This is the only
memorial Hilda Dajč has in Serbia.

“On the 17th of June 1942, Belgrade - There is bread
- we received flour yesterday - there is no meat.
[...]

The Germans are building many barracks at Sa-
jmište. The entire area is covered with them.

оставља горак укус и осећање празнине и неверице. Можда би Хилда била зачетница неког новог стила и начина градње, можда бисмо свакодневно боравили у грађевинама које би она пројектовала. Не знамо. Никада нећемо сазнати. Оно што јесте испољила је врхунско Добро, несебична љубав према ближњима и жртва за оне којима је њена помоћ била неопходна. Оно што можемо и што знамо јесте да морамо да се сећамо ње и њених дела добротинства. Испред зграде у Улици Маршала Бирјузова бр. 9, 5. јула 2022. године, организација „Хавер“ Србија поставила је мале уличне месингане плоче, „каменове спотицања“ (Stolpersteine), за сваког члана породице Дајч понаособ. То је једино обележје посвећено Хилди Дајч које има у Србији.

„17. јун 1942, Београд – Хлеба има – брашно примисмо јуче – меса нема.
[...]

На Сајмишту Немци подижу многе бараке. Сав онај терен њима је прекривен.

Две верзије постоје о сврси којој бараке имају да служе. По једној, то ће бити концентрациони логор, по другој болнице за рањенике.“⁵⁶

Већ крајем маја 1942. године овај логор постаје „Anhaltelager Semlin“ – Прихватни логор Земун – углавном за Србе, политичке

There are two versions about the purpose of the barracks. According to one, it will be a concentration camp, according to the other, a hospital for the wounded.”⁵⁶

Immediately at the end of May 1942, this camp became an “Anhaltelager Semlin” – Zemun Collecting camp – mainly for Serb political prisoners, partisans and forced labourers. Out of the approximately 32,000 prisoners from this phase, approximately 10,000 died. The causes of death in the camp were mostly various infectious diseases and starvation, but there were also murders by guards or camp administration. The remaining two-thirds of the prisoners were transported to work, mostly in Germany and Norway.

ART AS RESISTANCE TO DEHUMANIZATION IN THE CAMPS: Banjica, Zemun Reception Camp

Banjica concentration camp

The files of the Special Police of the Belgrade City Administration on women and men who were sent to the Banjica concentration camp testify to their heroism and willingness to give their lives for an idea and freedom. Many of them found a way and strength to leave behind a small creative trace, even in circumstances of fear, uncertainty and facing a death sentence, which would serve as a reminder

⁵⁶ Наташа Милићевић, Душан Никодијевић, *Свакодневни животи под окупацијом 1941–1944. искуство једној Београђанина*, н. д., 261.

⁵⁶ Natasa Milićević, Dušan Nikodijević, *Everyday life under occupation 1941–1944, the experience of a Belgrader*, op. cit. 261.

затворенике, партизане и принудне раднике. Од око 32.000 заточеника из ове фазе, страдало је око 10.000. Најчешћи узроци смрти у логору били су различите заразне болести и глад, али су се дешавала и убиства од стране стражара или логорске управе. Остале две трећине заточеника транспортоване су на рад, највише у Немачку и Норвешку.

УМЕТНОСТ КАО ОТПОР ДЕХУМАНИЗАЦИЈИ У ЛОГОРИМА: Бањица, Прихватни логор Земун

Логор на Бањици

О херојству и спремности да дају живот за идеју и слободу сведоче досијеи Специјалне полиције Управе града Београда о женама и мушкарцима који су упућивани у Бањички логор. Многи међу њима су пронашли начин и снагу да, и у околностима страха, неизвесности и суочености са смртном пресудом, оставе за собом мали стваралачки траг, који ће њима самима послужити као подсетник да су креативна бића која и у таквим околностима могу да стварају и развијају своје таленте, али и као порука онима који ће преживети да их памте и не забораве. Њихове рукотворине, цртежи и поруке били су дела отпора и непосредног сведочанства о месту и времену у којима ће бити прогутани, а њихов физички глас заувек утишан, али и израз њиховог унутрашњег света, вредности, интересовања и потреба, који су се огледали управо у предметима које су израђивали.

to themselves that they are creative and inventive beings who can work and improve their talents even in those circumstances, but also as a message and reminder to those who will survive to remember them and never forget. Their handicrafts, drawings, messages were works of resistance and direct testimony about the place and time that would swallow them up and silence their physical voice forever, but also show an expression of their inner world, values, interests and needs on the basis of which they made precisely these and similar items.

BORA/BARUH BARUH

(Belgrade, 19th September 1911 – Jajinci, 4th July 1942)

In the circumstances of captivity, torture, and uncertainty, the artist within him does not rest. Bora records the environments and characters of people, both prisoners and gendarmes, together with Boško Novaković, who drew several portraits of Bora.

MIROSLAVA MIRA JOVANOVIĆ “JAZA”

(Belgrade, the 4th of January 1917 – Banjica, the 11th of September 1941)

With her talent, through portrait drawings of people from the camp, she recorded their faces, which we would otherwise never be able to see, as well as their feelings and hopes, leaving testimonies and traces of their existence.

JOVANKA BUKUMIROVIĆ BOGDANOVIĆ (Šetonje, the 6th of June 1910 – Banjica, the 11th of September 1944)

Цртеж бебе у Бањичком логору, Историјски архив Београда, Збирка грађе о радничком покрету и Народно-слободилачком покрету Београда, ИАБ-1883-К-73, Београд, непознат аутор

Drawing of a baby in the Banjica camp, Historical Archives of Belgrade, Collection of materials on the labour movement and the People's Liberation Movement of Belgrade, IAB-1883-K-73, Belgrade, unknown author

БОРА/БАРУХ БАРУХ

(Београд, 19. 9. 1911 – Јајинци, 4. 7. 1942)

У околностима заточеништва, мучења и неизвесности, уметник у њему не мирује. Бора, заједно са Бошком Новаковићем, бележи

SRBIJANKA BUKUMIROVIĆ “VERA” (Šetonje, the 16th of August 1920 – Banjica, the 7th of September 1944)

Youth, ideas about freedom and a new, better future, and refusal to accept a position of helplessness drove many young people to join resistance movements as fighters, but those who were involved in the background and illegally in providing assistance to those who were actively fighting with weapons also made an equal contribution.

DRAGINJA DADA KONSTANTINOVIĆ VASIĆ
(Sarajevo, the 6th of March 1920 – 1943?)

MILOŠ BAJIĆ (Resanovci, Bosnia and Herzegovina, 1915 – Belgrade, 1995)

“I was brought to Mauthausen from my recently started studies at the Academy of Fine Arts. [...] I was excited by Picasso’s Guernica ⁵⁷. [...] But the need to record the drama of the concentration camp inmates prevailed, even in spite of the knowledge that I could not yet express everything I saw appropriately, even at such close proximity.”⁵⁸

⁵⁷ Painting by Spanish painter Pablo Picasso (1881–1973), mural, oil on canvas, 349,3 × 776.6 cm, created in 1937 in Madrid by order of the Spanish cultural ambassadors for the Spanish Pavilion at the World Exhibition in Paris that same year. He received the inspiration for the painting after the destruction of the town of Guernica by the Italian and German air forces. Today it is kept in the Reina Sofia Museum in Madrid.

⁵⁸ Miloš Bajić, Mauthausen 106621, (ed.) Jelena Knežević, (Belgrade: Media Centre “Odbrana”, 2017), 5.

амбијенте и ликове људи, како заточеника тако и жандара. Бошко Новаковић нацртао је и неколико Бориних портрета.

МИРОСЛАВА МИРА ЈОВАНОВИЋ ЈАЗА
(Београд, 4. 1. 1917 – Бањица, 11. 9. 1941)

Својим талентом, кроз портрете људи из логора, забележила је њихова лица, која иначе никада не бисмо могли да видимо, али и њихова осећања и надања, и тако оставила сведочанства и трагове њиховог постојања.

ЈОВАНКА БУКУМИРОВИЋ БОГДАНОВИЋ
(Шетоње, 6. 6. 1910 – Бањица, 11. 9. 1944)

СРБИЈАНКА БУКУМИРОВИЋ „ВЕРА“
(Шетоње, 16. 8. 1920 – Бањица, 7. 9. 1944)

Младост, идеје о слободи и новој, бољој будућности, као и непристајање на положај беспомоћности, нагнали су многе младе да се укључе у покрете отпора као борци, али су подједнак допринос давали и они који су се илегално ангажовали у позадини, пружајући помоћ онима који су се активно борили са оружјем у руци.

ДРАГИЊА ДАДА КОНСТАНТИНОВИЋ ВАСИЋ
(Сарајево, 6. 3. 1920 – 1943?)

МИЛОШ БАЈИЋ
(Ресановци, БиХ, 1915 – Београд, 1995)

„Ја сам доведен у Маутхаузен са тек започетих студија на Ликовној академији. [...]

As with Bora Baruh, Mira Jovanović Jaza, Nada Novaković, artistic talent and expression are used as a weapon against the destruction of a Human, as a means of recording history at the moment and place of its very unfolding, in the belly of a beast that devours everything in its path, but which will never be able to digest, survive, and outlive Life itself, no matter in what form it returns.

NADA NOVAKOVIC
(Hašani, Bosanske Krupe, 1915–Sarajevo, 1993)

OLGA VELIČKOVIĆ NIKOLIĆ

In her drawings, Nada immortalized a tragic moment in the existence of the universe called the Zemun Collecting Camp, as she saw and experienced it, as no document could ever describe, no matter how seemingly objective and precise it may be with all the official data, figures, and descriptions of crimes.

Olga's words in her post-war written testimony “Defiance - the only remaining weapon” and Nada's post-war drawings, through which she found a way to confront her own trauma and convey the images that remained deeply etched in her memory of those terrible moments that many did not survive, complete the picture of hell on earth and remain as a lasting testimony of human struggle, resistance, defiance, and the will to live.

“Hard, bare boards of the bunk, sleepless nights in a constant effort to remember where you went wrong in your work, when you became suspicious, who betrayed you... [...] Interrogation, beatings. Knees fail to obey. Water

Минијатура јастуче. Жуто јастуче са мачкицама. Једна мачкица је црна са зеленом машицом, а друга бела са црвеном машицом, Музеј града Београда, Збирка за историју Београда од 1941. године, И2/2-26, Београд, 1944, аутор: Зага Застријановић, 4,5 цм × 4,5 цм

Miniature pillow. Yellow pillow with kittens. One kitten is black with a green bow, and the other is white with a red bow, Belgrade City Museum, Collection of History of Belgrade since 1941, I2/2-26, Belgrade, 1944, author: Zaga Zastrijanović, 4.5 cm × 4.5 cm

Узбуђивала ме је Пикасова Герника⁵⁷. [...] Али потреба да забележим драму заточеника у концентрационим логорима била је јача од мене и од сазнања да још не уmem

⁵⁷ Слика шпанског сликара Пабла Пикаса (1881–1973), мурал, уље на платну, 349,3 × 776,6 цм, настала 1937. године у Мадриду по поруцбини шпанских културних посланика за Шпански павиљон на Светској изложби у Паризу исте године. Подстрек за слику је добио након уништења градића Гернике од стране италијанских и немачких ваздухопловних снага. Данас се чува у Музеју краљице Софије у Мадриду.

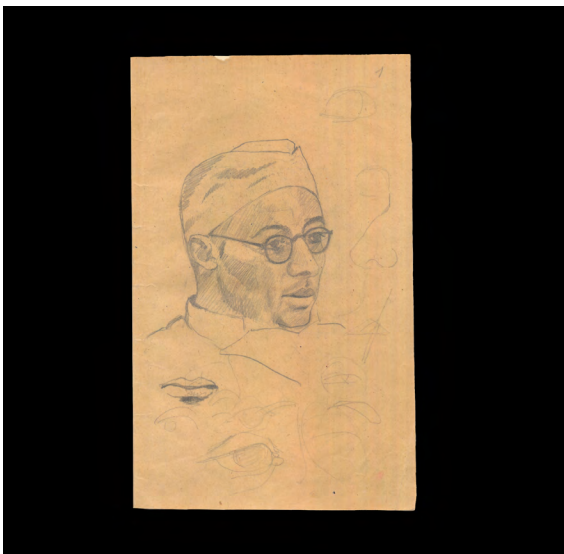
splashed on you, regaining consciousness, and again the whistle of the cane... The body turns blue, then black, in some places the skin cracks. I would like, besides “I don’t know anything”, to throw something nasty at them, some terrible humiliating word, but I can’t find such words. All the familiar words are too good for them. All that remains is contempt in the eyes and defiance as the only weapon we have left in the fight against these beasts.”⁵⁹

“And what did a typical 'working' day of a camp inmate look like when they weren't being sent to their deaths? People were scattered along the camp paths. They had to clear every blade of grass. And when that wasn't possible, they collected pebbles, only to throw them away and collect them once more. A monotonous job that, on the surface, doesn't seem difficult, but which drains what little strength they still have.”⁶⁰

“At night we were shaken by the terrible screams of women whose fingers were bitten by huge rats. A quarantine was declared. The reception of packages was suspended, no one was allowed to leave the camp, not even those who had already been separated for release. And how many letters, hidden in the seams, are waiting to be handed over to our people

⁵⁹ Olga Veličković-Nikolić, 'Defiance – the only remaining weapon' in: *The City of Struggle and Freedom: Belgrade 1941-1944*. (Beograd: Kultura, 1964), 176–177.

⁶⁰ Ibid., 179.

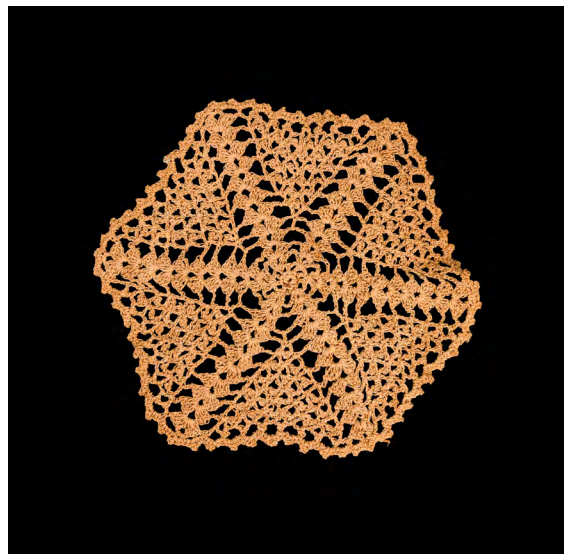

Цртеж „Бора Барух“, аутопортрет, оловка. Са стране су нацртане скице уста, носа и ока, Музеј града Београда, Збирка за историју Београда од 1941. године, И2/2-142, Ваљево, 1942, аутор: Бора Барух. 16 цм × 10 цм

Drawing “Bora Baruh”, self-portrait, pencil, Sketches drawn on the side, of the mouth, nose and eyes. Belgrade City Museum, Collection of History of Belgrade since 1941, I2/2-142, Valjevo, 1942, author: Bora Baruh. 16 cm × 10 cm

добро да изразим све што сам видео из тако непосредне близине.”⁵⁸

Као и у случају Боре Баруха, Мире Јовановић Јазе и Наде Новаковић, уметнички таленат и израз искоришћени су као оружје против

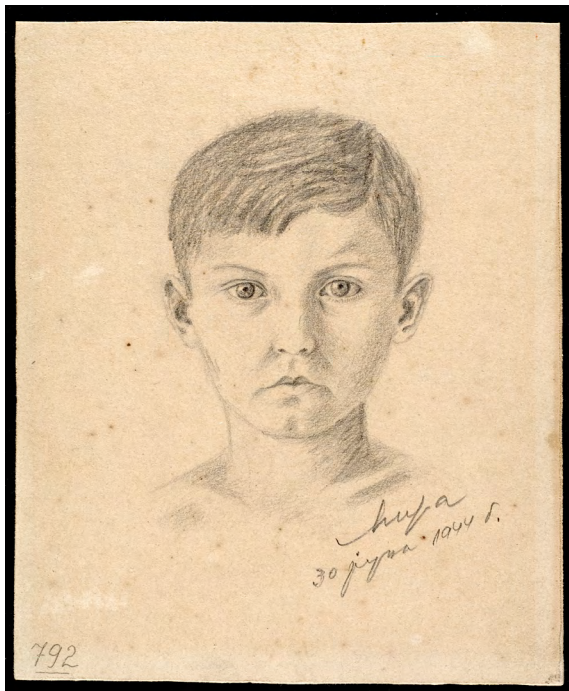
Миље израђене од папирног канапа, Музеј града Београда, Збирка за историју Београда од 1941. године, И2/2-27, Београд, 1944, аутор: Милена Ускоковић, 36 цм × 31 цм

Doily made of paper string, Belgrade City Museum, Collection of History of Belgrade since 1941, I2/2-27, Belgrade, 1944, author: Milena Uskoković, 36 cm × 31 cm

outside the fence. One of them has given birth. We are sending her everything we could gather that might be of use to her. Our message is: “Let his name be Slobodan.” How much hope and desire were focused on that name all caused by this hell.”⁶¹

⁵⁸ Милош Бајић, Маутхаузен 106621, (ур.) Јелена Кнежевић, (Београд: Медија центар „Одбрана“, 2017), 5.

⁶¹ Ibid., 181–182.

Цртеж „Портрет малог Кокана“, на полеђини посвета коју је написала Радмила Шнајдер: „Ово је мој мали друг из најтежих дана. Сачувајте ми ову слику за успомену, ако не изађем, сачувајте је ви, нек се види како су затварани само ’опасни људи‘“, бр. 20, И2/2-47, Београд, 30. VI 1944, аутор: Мира Јовановић Јаза, 18,5 цм × 15,4 цм

Drawing, “Portrait of Little Kokan”, with dedication on the back written by Radmila Šnajder: “This is my little friend from the hardest of days. Save this picture for me as a keepsake, if I don’t get out, you save it, let it be seen that only “dangerous people” were imprisoned”, No. 20, I2/2-47, Belgrade, 30.06.1944, author: Mira Jovanović Jaza, 18.5 cm × 15.4 cm

“Typhoid fever is about to break out. Another disaster. Half-dead and half-naked people are dragged towards the hospital, many of whom never make it there. Only a small, dark spot on the white, clean snow spoke silently about the tragedy of human life.”⁶²

Concentration camp in the Crveni krst settlement in Niš

Founded in September 1941 in the military warehouse buildings of the barracks of the Cavalry Regiment “Obilić” of the former Royal Yugoslav Army, it operated until the 14th of September 1944, with a total of around 30,000 inmates. It was intended for the internment and elimination of aids, supporters and members of the Chetnik and Partisan resistance movements, Jews, Roma, prisoners of the Niš Penitentiary who had been serving sentences since before the war, and foreigners.⁶³ It was unique in that the first organized escape of camp inmates took place there a few months after its founding. On the 12th of February 1942, 147 unarmed, bare-handed, freedom-seeking camp inmates charged at armed guards and barbed wire. 105 inmates managed to escape from the camp, and 42 perished under bullets and on the wire.⁶⁴ Among them was Božidar Baltić from Ušće, who, before leaving for the

⁶² Ibid., 182.

⁶³ Nebojsa Ozimić et al, *Victims of the Niš concentration camp (1941–1944)*, (Niš: Niš Cultural Center-Niš National Museum- Medivest KT, 2014), 19.

⁶⁴ Ibid., 24.

уништења Човека, као средство бележења историје у тренутку и на месту њеног одвијања, у утроби звери која прождире све пред собом, али која никада неће моћи да свари, преживи и надживи сам Живот, ма у ком облику да се враћа.

НАДА НОВАКОВИЋ

(Хашани, Босанска Крупа, 1915 – Сарајево, 1993)

ОЛГА ВЕЛИЧКОВИЋ НИКОЛИЋ

Нада је на својим цртежима овековечила један трагичан тренутак у времену постојања универзума званог Прихватни логор Земун, онако како га је она видела и доживела, како ни један документ не може да посведочи ма колико привидно објективан и прецизан био, са свим званичним подацима, цифрама, описима злочина.

Олгине речи у послератном писаном сведочанству „Пркос – још једино оружје“ и Надини послератни цртежи, којима је пронашла начин да се суочи са сопственом траумом и пренесе слике страшних тренутака који су јој остали дубоко урезани у сећању и које многи нису преживели, употпуњују слику пакла на земљи и остају као трајно сведочанство људске борбе, отпора, пркоса и воље за животом.

„Тврде, голе даске бокса, ноћи без сна у сталном настојању да се сетиш где си у раду погрешила, када си постала сумњива, ко те је издао... [...] Испитивање, батињање. Колена отказују послушност. Поливање, освешћивање, опет звиждук штапа ... Тело постаје модро, па црно, на неким местима пуца кожа. Хтела

Јовановић Мирослава Јаза, Историјски архив Београда, Збирка фотографија, ИАБ-1165-ПР-НОП-Д-12-2

Jovanović Miroslava Jaza, Historical Archives of Belgrade, Collection of photographs, IAB -1165-PR-NOP-D-12-2

Kopaonik partisan detachment, left a will in which he resolved his private marital, i.e. extramarital relationships and property rights.

Thoughts and desires, the struggle for sheer life and uncertainty as the most unpleasant feeling that accompanies the fear of death some of the prisoners faced, remains recorded in their letters. Thus, in

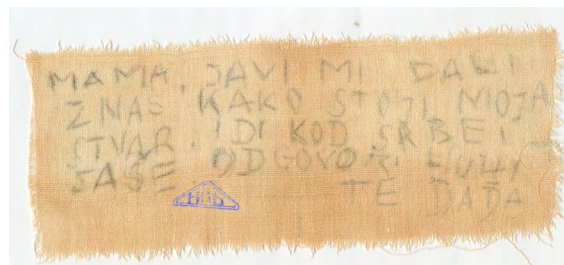

Драгиња Константиновић Дада, Историјски архив Београда, Збирка грађе о радничком покрету и Народноослободилачком покрету Београда, ИАБ-1883-Д-513

Draginja Konstantinović Dada, Historical Archives of Belgrade, Collection of materials on the workers' movement and the People's Liberation Movement of Belgrade, IAB-1883-D-513

бих, поред оног 'не знам ништа', да им добацим нешто гадно, неку страшну понижавајућу реч, али такве речи не налазим. Све познате речи су и сувише добре за њих. Остаје само презир у очима и пркос као једино оружје које нам је остало у борби против ових звери.⁵⁹

⁵⁹ Olga Veličković-Nikolić, „Prkos – još jedino oružje“ у: *Grad borbe i slobode: Beograd 1941–1944.* (Beograd: Kultura, 1964), 176–177.

Порука на тканини Драгиње Константиновић Даде упућена мајци, Историјски архив Београда, Збирка грађе о радничком покрету и Народноослободилачком покрету Београда, ИАБ-1883-К-73-е, Београд, фебруар–мај 1943, аутор: Драгиња Константиновић Дада

Message on fabric by Draginja Konstantinović Dada addressed to her mother, Historical Archives of Belgrade, Collection of materials on the workers' movement and the People's Liberation Movement of Belgrade, IAB-1883-K-73-e, Belgrade, February–May 1943, author: Draginja Konstantinović Dada

several writings, Stevan Lužaić asks a certain Braca and Dušan and Mrs. Cica to urge influential people and beg for his rescue because, as he claimed, he was innocent. He writes a will to his cousin, mentioning that everything he has will go to his daughter Darka. However, these letters remained unsent.

OLGA KOEN BOGDANOVIĆ
(Sarajevo, 21st November 1914 – Concentration Camp Niš, the 14th of September 1944)

A seamstress in Niš. Olga's story is one of family love and connection, but also betrayal by someone who of his own free will agreed to accompany her through life, in both good and bad. To her regret,

„А како је изгледао један обичан ‘радни’ дан логораша кад није било слања у смрт? Људи су растурени по стазама логора. Морали су да чисте сваку травчицу. А када тога не би било, купили су каменчиће, да би их час затим поново бацали и наново купили. Једноличан посао, који, наоко, не изгледа тежак, али који цеди и оно мало снаге што је још има.“⁶⁰

„Ноћу смо се трзале од стравичног вриска жена чије су прсте уједали огромни пацови. Објављен је карантин. Обуставља се примање пакета, никога не пуштају из логора напоље, па ни оне које су већ биле одвојене за пуштање. А колико скривених у шавове ушивених писама чека да буде предато нашим изван жица. Једна се од њих породила. Шаљемо јој све што смо могле скупити а што би јој могло послужити. Порука наша гласи: ‘Нека се зове Слободан’. Колико је наде и жеља било у том имену услед овог пакла.“⁶¹

„Ускоро избија тифус. Још једна невоља. Полумртви и полунаги људи вуку се према болници, да многи никада тамо и не стигну. Само мала, тамна мрља на белом, чистом снегу немо је говорила о трагедији људског живота.“⁶²

Цртеж „Аутопортрет Милоша Бајића“, Музеј града Београда, Збирка за историју Београда од 1941. године, И2/2-297, Београд, 1944, аутор: Милош Бајић, 24,9 цм × 19,8 цм
Drawing, “Self-portrait of Miloš Bajić”, Belgrade City Museum, Collection of History of Belgrade since 1941, I2/2-297, Belgrade, 1944, author: Miloš Bajić, 24.9 cm × 19.8 cm

the bad proved that this decision was not sincere and right.

After the German persecutions, arrests and killings of Jews in November 1941, Olga's sister Flora passed through Niš with her husband Raka

⁶⁰ Исто, 179.

⁶¹ Исто, 181–182.

⁶² Исто, 182.

Цртеж „Иза решетака“, из логора на Бањици, Музеј града Београда Збирка за историју Београда од 1941. године, И2/2-298, Београд, 1944, аутор: Милош Бајић, 10,4 цм × 6,8 цм

Drawing, “Behind the Bars” - from the Banjica camp, Belgrade City Museum, Collection of History of Belgrade since 1941, I2/2-298, Belgrade, 1944, author: Miloš Bajić, 10.4 cm × 6.8 cm

Цртеж „Повратак са саслушања“, туш, Хисторијски музеј Босне и Херцеговине, Сарајево, Збирка уметничких дјела, инв. бр. 1358, 1946, аутор: Нада Новаковић

Drawing “Return from Interrogation”, ink, Historical Museum of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, Collection of Art works, inv. no. 1358, 1946, author: Nada Novaković

Концентрациони логор у насељу Црвени крст у Нишу

Основан је у септембру 1941. у зградама војног магацина касарне коњичког пука „Обилић“ бивше ВКЈ, функционисао је све до 14. септембра 1944. године. До тада је кроз њега прошло око 30.000 људи. Био је намењен интернирању и елиминацији помагача, присталица и припадника четничког и партизанског покрета отпора, Јевреја, Рома, заточеника нишког Казненог завода који су казне издржавали од пре рата, странаца.⁶³ Јединствен је био по томе што се у њему догодило прво организовано бекство логораша, неколико месеци након оснивања. Њих 147, ненаоружаних, голоруких и жељних слободе, јуришало је 12. фебруара 1942. на наоружане стражаре и бодљикаву жицу. Из логора је успело да побегне 105 логораша, а под мецима и на жицама је остало 42.⁶⁴ Међу њима је био и Божидар Балтић из Ушћа, који је пре поласка у Копачички партизански одред оставио тестамент у којем решава своје приватне брачне, односно ванбрачне односе и имовинско стање.

Мисли и жеље неких заточеника, њихова грчевита борба за живот и неизвесност, као најнепријатније осећање праћено страхом од смрти, остали су записани у њиховим писмима. Тако Стеван Лужаић у неколико написа моли извесног Брацу и Душана, те госпођу Цицу, да

Ruben and daughters Bojana and Rahela Ela. Only Bojana remained with Olga in Niš, and the others fled further to Kuršumljia under the false names Ljubica, Radovan and Jelena Rosić, and later Đorđević. With the establishment of the Zemun Jewish camp in early December 1941, sister Erna Koen also fled south with her six-year-old son Aron Roni Koen⁶⁵. Olga, together with her sisters and their families, hid in Kuršumljia and the surrounding villages from February 1942 to early 1943, helping the People's Liberation Movement. On several occasions, her husband, Niš merchant Ratko Bogdanović, came or sent letters to the villagers to persuade her to return, threatening to report them all to the Germans. Olga returned several times, but she was also arrested several times by the Gestapo to disclose where her sisters were hiding. In early 1943, she was interned in the Niš concentration camp, and her husband Ratko went to Germany to do voluntary work, and his further fate is unknown. According to the testimony of a woman who was in the same cell with her, Olga was brutally tortured and beaten in the camp, her teeth were knocked out, and her kidney was injured, but she did not reveal anything.

Olga sent a letter from the Niš concentration camp to an unnamed female person, and the letter itself is undated. It is assumed that it was written in the early summer of 1944, based on what she herself wrote. It is dominated by an optimistic and cheerful tone due to the announcements

⁶³ Небојша Озимић и др., *Жрџве лајер Ниша (1941–1944)*, (Ниш: Нишки културни центар – Народни музеј Ниш – Медивест КТ, 2014), 19.

⁶⁴ Исто, 24.

⁶⁵ There will be more said about Aron Koen later in the segment on the voices of children, as two of his letters from the war were saved.

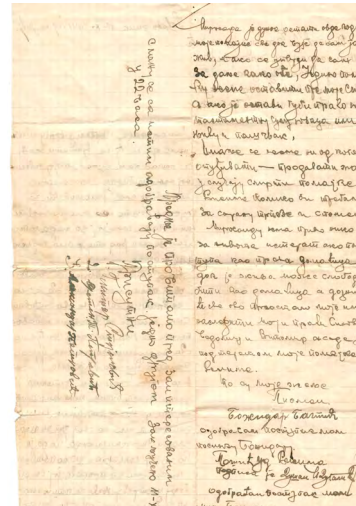
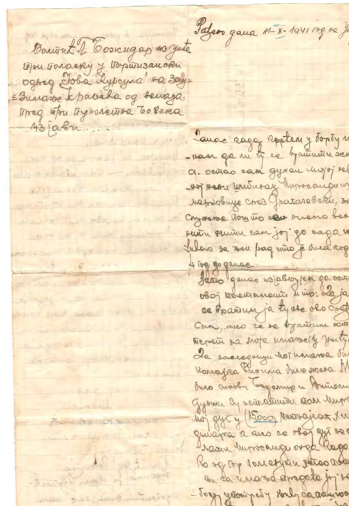
ургирају код утицајних људи и измоле његово спасавање јер је, како је тврдио, невин. Сестри од стрица пише тестамент у којем наводи да све што има оставља његовој ћерки Дарки. Међутим, ова писма су остала непослата.

ОЛГА КОЕН БОГДАНОВИЋ (Сарајево, 21. новембар 1914 – КЛ Ниш, 14. септембар 1944)

Кројачица у Нишу. Олгина прича је прича о породичној љубави и повезаности, али и издаји од стране онога ко је својом слободном вољом пристао да са њом корача кроз живот и у добру и у злу. На њену жалост, зло је показало да та одлука није била искрена и права.

Након немачких прогона, хапшења и убијања Јевреја, новембра 1941. године кроз Ниш пролази Олгина сестра Флора са мужем Раком Рубеном и ћеркама Бојаном и Рахелом Елом. Са Олгом у Нишу остаје само Бојана, а остали беже даље у Куршумлију под лажним именима Љубица, Радован и Јелена Росић, а касније Ђорђевић. Након оснивања Јеврејског логора Земун, почетком децембра 1941. на југ беже и сестра Ерна Коен са шестогодишњим сином Ароном Ронијем Коеном.⁶⁵ Олга се са сестрама и њиховим породицама крила у Куршумлији и околним селима у периоду од фебруара 1942. до почетка 1943. године, помажући Народноослободилачки покрет. У

⁶⁵ О Арону Коену ће више речи бити касније, у сегменту о гласовима деце, јер су остала два његова писма из рата.

Тестамент Божидара Балтића, написан приликом одласка у партизански одред „Јово Курсула“ на заузимање Краљева од Немаца, Народни музеј Ниш, Збирка Меморијални комплекс „12. фебруар“, Ушће, 11. X 1941.

The Will of Božidar Baltić written before leaving for the partisan detachment “Jovo Kursula” to capture Kraljevo from the Germans, National Museum Niš, Collection Memorial Complex February 12, Ušće, the 11th of October 1941

that she should be released, but also by a certain bitterness and irony due to the damaged family relationships: “My dear. I was very happy when I heard that you are better. In addition to all of your suffering, the only thing missing was an illness. I know that you are strong, and that you will endure this too. I received the package. It contained 12 eggs, bread, cheese, meat and doughnuts. Someone must have died, so the old woman remembered me. But don't worry, I remember it all. And now I hope that

неколико наврата њен муж, нишки трговац Ратко Богдановић, долазио је или слао писма преко сељана како би је приволео да се врати, уз претње да ће их све потказати Немцима. Олга се неколико пута враћала, али је исто тако неколико пута била хапшена од стране Гестапоа како би од ње сазнали где се крију њене сестре. Почетком 1943. бива интернирана у КЛ Ниш, а муж Ратко одлази у Немачку на добровољан рад и његова даља судбина није позната. Према сведочењу једне жене која је са њом била у истој ћелији, Олгу су у логору страшно мучили и тукли, избили јој зубе и повредили бубрег, али она ништа није одала.

Олга је из КЛ Ниш послала писмо неименованој женској особи, а само писмо није датирано. Претпоставља се да је настало почетком лета 1944. године на основу онога што сама пише. У њему преовладава оптимистичан и ведар тон због најава да би требало да буде пуштена, али и извесна горчина и иронија због нарушених породичних односа: „Мила моја. Јако сам се обрадовала када сам чула да вам је боље. Поред све ваше муке, још вам је само фалила и болест. Ја знам да сте ви јаки, и да ће те и то издржати. Пакет сам примила. У њему је било 12 ком. јаја, погача, сир, месо и уштипке. Мора да је неко црпо, да се стара сетила и мене. Ал не мари ништа памтим ја то све. И ја се сад надам да ће мо се скоро видети по готово што ми они сами причају да ћу бити пуштена. Право да вам кажем и не радујем се много. Кућу немам, код старе нећу да идем, тако да неznam ни сама где би. Иначе здрава сам, радим много, и тако ми пролазе дани, т, ј, година дана. Колко

we will see each other soon, because they themselves tell me that I will be released. To tell you the truth, I am not very happy about it. I don't have a house, I don't want to go to my old mother, so I don't know where I will go. Otherwise, I am healthy, I work a lot, and that's how my days pass, I mean, a year. How longer is Desa staying? The Lord is very kind to me. Please make sure to find a way to you send me shoe polish and ask Vida to send some of her old panties, because I don't have any for the summer. / I love you very, very much / Olga”⁶⁶ From these short lines we can read about all the tragedy of a young life in full strength that will be wasted and unnecessarily lost, without guilt, without reason, marked by betrayal from many sides.

She was shot within the camp compound. During exhumation, the sisters recognized her by her braids and teeth⁶⁷, because her body lay at the bottom of a common grave and had not decayed from lime and decomposition.⁶⁸

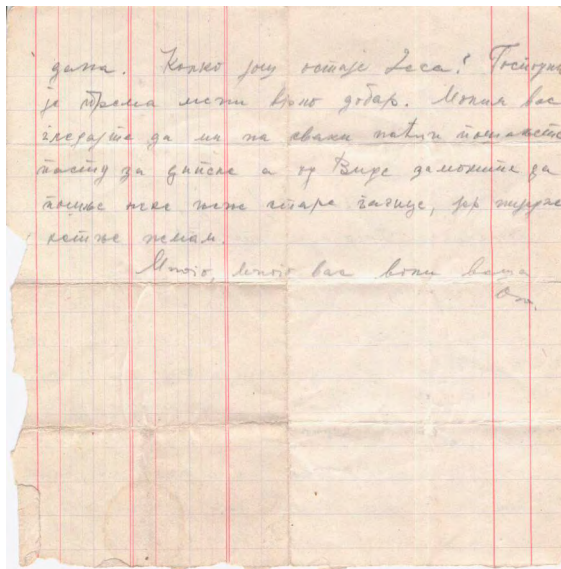
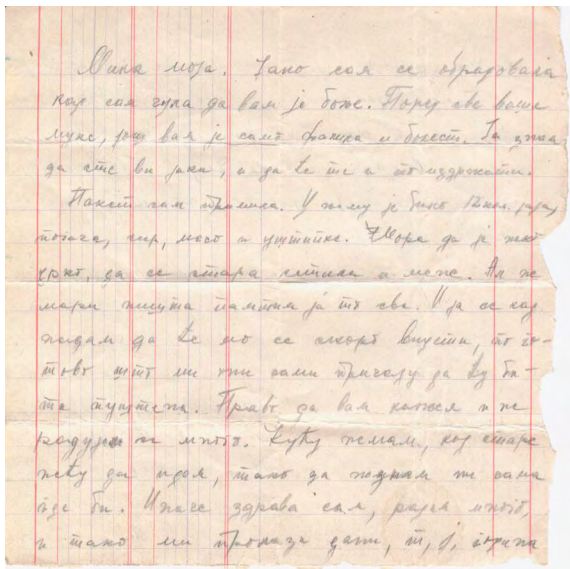
The Institute for the Forced Education of Youth in Smederevska Palanka (1942–1944).

Founded by the Special Police with the aim of “preserving the biological substance” of the Serbian people through “forced education” which involved

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ Nebojsa Ozimić et al, *Victims of the Niš concentration camp (1941–1944)*, op. cit., 104.

⁶⁸ Typewritten testimony, a family heirloom owned by Raka Levi.

Писмо Олге Богдановић, лето 1944?; у приватном власништву Раке Левија

Letter from Olga Bogdanović, summer 1944?, in the private possession of Raka Levi

још остаје Деса? Господин је према мени веома добар. Молим вас гледајте да ми на сваки наћин пошаљете пасту за ципеле и од Виде замолите да пошаље неке њене старе гаћице, јер ниједне летње немам. / Много, много вас воли ваша / Олга⁶⁶

Из ових кратких редова читамо сву трагичност једног младог живота у пуној снази, који ће бити узалуд изгубљен, без кривице, без разлога, обележен издајом са више страна.

Стрељана је у кругу логора. Приликом ексхумације сестре су је препознале по

“a specific combination of political re-education, ideological indoctrination, work obligations and further education”⁶⁹ of young men and women from more prominent and wealthy families. They were mostly underage members of the League of Socialist Youth of Yugoslavia (SKOJ) and sympathizers of the People’s Liberation Movement (PLM), intoxicated with leftist and communist ideas who needed to be returned to the right path

⁶⁶ Исто.

⁶⁹ Aleksandar Stojanović, *Institute for the Forced Education of Youth 1942–1944*, (Belgrade: Institute for Contemporary History of Serbia, 2024), 7.

плетеницама и зубима⁶⁷ јер је њено тело било на дну заједничке гробнице и није било уништено дејством креча и распадањем.⁶⁸

Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци (1942–1944)

Основан од стране Специјалне полиције са циљем „очувања биолошке супстанце“ српског народа путем „принудног васпитања“ младића и девојака из виђенијих и бољих кућа, које је подразумевало „специфичну комбинацију политичког преваспитања, идеолошке индоктринације, радних обавеза и наставка школовања.“⁶⁹ Углавном су то били малолетни припадници СКОЈ-а и симпатизери НОП-а, опијени левичарским и комунистичким идејама, које је требало вратити на прави пут патриотизма. Штићеници су обрађивали пољопривредно добро, оспособљавали се и радили у машинско-браварској, столарској, фарбарској, кројачкој и обућарској, месарској, фотографској, берберској радионици, у алатници. Похађали су наставу у посебним учионицама за сваки разред, од 5. до 8. разреда гимназије, а постојале су и библиотека, сала за приредбе,

Олга Богдановић; у приватном власништву Раке Левија
Olga Bogdanović, in the private possession of Raka Levi

of patriotism. The wards cultivated agricultural property, trained and worked in various workshops and jobs: mechanical and locksmithing, carpentry, painting, tailoring and shoemaking, butcher, photographer, barbershop, and tool shop. They attended classes in separate classrooms for each grade from the 5th to 8th grade of high school, and there was also a library, an auditorium, and an

⁶⁷ Небојша Озимић и др., *Жрџве лајер Ниша (1941–1944)*, н.д., 104.

⁶⁸ Куцано сведочанство, породична заоставштина у власништву Раке Левија.

⁶⁹ Александар Стојановић, *Завод за принудно васпитање омладине 1942–1944*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2024), 7.

амбуланта. Постојали су и мушки фудбалски тим, драмска и новинарска секција. Већина омладинаца је ослобођена пре завршетка рада Завода, у лето 1944. године, уз образложење да су „преваспитани“. Иако затвореног карактера, Завод није био ни налик другим концентрационим, радним или логорима смрти. Кроз њега је прошло мање од хиљаду лица, у њему није било масовних егзекуција, нити је његово постојање могло на било који начин да утиче на исход рата.⁷⁰

Радни логор Брегенц

Крајем 1941. године започета је изградња система логора на простору Бора који се састојао од 33 радна подлогора који су носили називе немачких градова и области. Влада Милана Недића доноси Наредбу о обавезном раду и ограничењу слободе запошљавања 14. децембра 1941, а 13. марта 1942. године Уредбу о организацији Службе за обнову Србије, односно Националне службе рада, по којој су сви мушкарци од 17 до 45 година били дужни да се одазову позиву за обавезан рад. Прокламовани циљ је био да се омладина из разних делова Србије и различитих staleжа међусобно упозна и допринесе обнови земље, тј. да се створи органска народна заједница. Немачке потребе за српском храном и рудним сировинама биле су представљене

outpatient clinic. There was also a men's football team, a drama and journalism section. Most of the youths were released before the end of the Institute's work in the summer of 1944 as "re-educated". Although a closed institution in nature, it was not like other concentration, labor, or death camps, with fewer than a thousand wards in total and no mass executions, nor could its existence have influenced the outcome of the war in any way.⁷⁰

Bregenz labour camp

At the end of 1941, the construction of a camp system began in the area of Bor, consisting of 33 labour subcamps named after German cities and regions. The government of Milan Nedić passed the Order on Compulsory Labour and Restrictions on Freedom of Employment on the 14th December 1941, and on the 13th of March 1942, the Decree on the Organization of the Service for the Reconstruction of Serbia, or the National Labour Service, according to which all men aged 17 to 45 were obliged to respond to the call for compulsory labour. The proclaimed goal was to get young people from different parts of Serbia and different classes to get to know each other and contribute to the reconstruction of the country, i.e., to create an organic national community, and the German needs for Serbian food and minerals were disguised as the building of a reborn nation through

⁷⁰ Исто, 8.

⁷⁰ Ibid. 8.

као изградња препорођене нације путем физичког рада.⁷¹ Организација Тот (OT) је организовала рад, вршила надзор и набављала опрему. Људи на обавезном раду су формално били слободни људи који су, мада присилно, радили за плату без могућности да промене или напусте радно место.

Боривоје Зумбуловић се у пролеће 1943. налазио у оквиру Обавезне службе рада на изградњи пруге уског колосека Бор–Жагубица коју је градила Организација Тот. Доступно нам је седам писама и шест дописних карата које је послао члановима своје породице из радног логора Брегенц, током служења рока у оквиру Обавезне службе рада, у периоду од марта до јула 1943. године.

Бора је писма углавном слао тајно, без коверте и печата цензуре која је била обавезна, јер је једино тако могао слободно и отворено да пише о правом стању у логору: „Драга мамо / Ево да ти се јавим другим писмом овом приликом могу слободно да ти опишем наш живот пошто писмо иде по једном другару који иде у Београд па ће избацити у Кошутњаку. Прво да ти јавим храна врло лоша сваки дан кисео купус са шаргар хлеб очајан кукуруз несамљевен рад тежак 10 часова устајање у 5 часова терен де радимо 5 км далеко прави се пруга терен очајан морамо прво да сечемо букве нисам слабић али тешко на овој храни и раду издржати

physical labour.⁷¹ The Organisation Todt (OT) organized the work, supervised it, and procured equipment. People in forced labour were formally free people who, although forced, worked for a wage without the possibility of changing or leaving their jobs.

In the spring of 1943, Borivoje Zumbulović was working with the Compulsory Labour Service on the construction of the narrow-gauge railway between Bor and Žagubica, which was being built by the Organisation Todt. We have access to seven letters and six postcards that he sent to his family members from the Bregenz labour camp while serving his term as part of the compulsory labour service from March to July 1943.

Bora mostly sent his letters secretly, without an envelope and the obligatory censorship stamp, because that was the only way he could write freely and openly about the real situation in the camp:

“Dear Mom / Here I am again with another letter. This time, I can freely describe our life to you, since the letter is taken by a friend who is going to Belgrade and will drop it off in Košutnjak. First, let me tell you that the food is very bad, every day we have sauerkraut with carrots, bread is awful, corn is not ground. We do hard labour, for 10 hours, get up at 5 am, the terrain where we work is 5 km away, a railway is being built, the terrain is difficult. We have to cut down beech trees first, I am not a weakling, but it is difficult to endure

⁷¹ Zoran Janjetović, *U skladu sa nastalom potrebom... Prinudni rad u okupiranoj Srbiji 1941–1944*, (Beograd: INIS, 2012), 127.

⁷¹ Zoran Janjetović, *According to the arising necessity ... Forced work in the occupied Serbia 1941–1944*, (Belgrade: INIS, 2012), 127.

лагер 30 км од Бора у шуми нигде живе душе. мисли на пакет воли вас Бора“.⁷²

У наредним писмима тон је много веселији и оптимистичнији, а откривамо и да је Бора по природи био ведар и оптимистичан, те да је било и прилика када је могао да буде кажњен због песме:

„Драга мамо, / [...] Хвала ти на послатим стварима колачи су одлични а исто тако и месне ствари то ми даје снаге овде је очајна храна у уторак и среду смо штрајковали нисмо примали јело лагер фирер вришти за казну смо после рада морали да идемо за дрва неколико километара даљине пратила нас је цела стража кад смо се враћали договоримо се да певамо ја сам ти био вођа замало да страдам кад нас је видео лагер фирер да певамо побеснео је одвојио ме је из групе и наредио да се пошљем у штрафлагер⁷³ али другари су ме спасили казали су да неће на рад ако ме не пусте недамо се још нисмо сасвим пропали [...]“⁷⁴

⁷² МЖГ, ЗЈ, к. 3, 244, н. д., Боривоје Зумбуловић, Писмо Боривоја Зумбуловића из радног логора Брегенц, Бор, за мајку Бисенију Зумбуловић из Београда.

⁷³ *Straflager* (нем.) – казнени део радног логора или посебна врста поправног логора за преваспитање политичких противника, у којем су услови били много тежи и у којем су вршена мучења и убиства. Уколико је био у саставу радног логора, у њега су упућивани заточеници због неког криминалног преступа.

⁷⁴ МЖГ, ЗЈ, к. 3, 249-1, 7-V-1943, Боривоје Зумбуловић, Писмо Боривоја Зумбуловића из радног логора Брегенц, Бор, за мајку Бисенију Зумбуловић из Београда.

*it all on this food and work. The camp is 30 km from Bor, deep in the forest, not a living soul anywhere. Think about the package, love for you all from Bora”.*⁷²

In the following letters, the tone is much more cheerful and optimistic, and we also discover that such was Bora's personality, and that there were occasions when he could have been punished for singing:

*“Dear Mom, / [...] Thank you for the things you sent, the cakes are excellent and so is the meat, that gives me strength. The food here is terrible. On Tuesday and Wednesday, we went on strike, we didn't take any food, the camp Fuhrer screamed and as punishment, after work we had to go for wood a few kilometres away with all of the guards accompanying us. While we were returning, we agreed to sing, I was the leader, and I almost got into a trouble when the camp Fuhrer saw us singing, he got mad and took me away from the group and ordered them to send me to the Straflager⁷³ but my comrades saved me, they said they wouldn't go to work if they didn't let me go, which means we haven't completely failed yet [...]”*⁷⁴

⁷² GVM, JC, k. 3, 244, op. cit., Borivoje Zumbulović, Letter from Borivoje Zumbulović from the Bregenz labour camp, Bor, to his mother Bisenija Zumbulović from Belgrade.

⁷³ *Straflager* (German) – the penal section of a labour camp, or a special type of correctional camp for the re-education of political opponents, where conditions were much harsher and where torture and murders were carried out. People ended up there for criminal offenses if they were part of the labour camp.

⁷⁴ GVM, JC, k. 3, 249-1, 07.05.1943, Borivoje Zumbulović, Letter from Borivoje Zumbulović from the Bregenz labour camp, Bor, to his mother Bisenija Zumbulović from Belgrade.

Наводи и занимљиве детаље о кретањима припадника оба покрета отпора у околини логора. Међутим, најзанимљивији део овог писма је Борова песма „Пролеће обвезника“, у којој описује све сегменте живота у овом радном логору.

Пролеће обвезника

- 1) И ми Срби сад радимо
Прују ће да саградимо
Партијџи фидер нам је Ђура
виче колиџ да се јура
- 2) Првој дана кад смо дошли
На штерен смо одма пошли
Свако се вајца лојавије крајца
И почне са њим да шћамља
- 3) Овде има фине шћице
На рад носе рукавице
И помадом мажу лице
- 4) Мора добро да се њази
Када главни шеф долази
Ко се нађе да забушава
У шћираф лајер ће да сјава
- 4) Храна нам је врло леја
Кисо куйус шарјареја
Али кад се њасуљ јрави
Цео лајер шјада слави
- 5) Пруја мора да се јради
Једанес сајни сад се ради
После рада на куйање
Па зашћироши воду мање⁷⁵

He also provides interesting details about the movement of members of both resistance movements in the camp area. However, the most interesting part of this letter is Bora's poem "Spring of the Obligated" in which he describes all segments of life in this labour camp.

"Spring of the Obligated"

- 1) We Serbs are working now too
We will build the railroad
Führer of our party is Đura
He shouts to push the wheelbarrow
- 2) The first day we arrived
We went to the field immediately
Everyone is getting their shovel, pickaxe
And starts to work with it
- 3) There are sensitive birds here
They wear gloves to work
And rub their faces with cream
- 4) You have to take great care
When the main boss comes
Who is found to slack off
He will sleep in the Straflager
- 4) Our food is very nice
Sauerkraut and carrots
But when the beans are made
The whole camp celebrates
- 5) The railway must be built
We work for eleven hours now
After work we take a bath
And spend the least amount of water⁷⁵

⁷⁵ Исто.

⁷⁵ Ibid.

Ипак, пред крај рока десило се да је „заглавио“ у штрафлагеру, о чему је, у великој неизвесности и хитности, писао мајци, молећи је да учини како јој је писао и да покуша да га извуче. Из видео-сведочанства које је дао једини преживели брат Бане сазнајемо да је Бора ипак срећно одслужио рок обавезног рада и успео да преживи до самог ослобођења Београда. Тада је, на тенку са совјетским војницима, учествовао у борбама за ослобођење и, нажалост, погинуо.⁷⁶

Логори Трећег рајха

АЛЕКСАНДАР ЛЕКА РАДОВАНОВИЋ
(Лапотинце, Лесковац, 5. март 1906 –
Београд, 12. јануар 1975)

Правник. Ухапшен 28. маја 1943. године због сумње да одржава везу са партизанима. На саслушању није признао ништа па је подвргнут мучењу струјом. Из затвора Гестапоа у Београду спроведен у Логор на Бањици, у којем остаје до 29. октобра 1943. године, када је са групом од 220 људи транспортован у КЛ Маутхаузен. У њему ће остати до 6. маја. 1945, када су Американци ослободили логор. У Београд се вратио 25. маја 1945. где је затекао читаву своју породицу.⁷⁷ Из логора се вратио у

However, towards the end of his term, he would “get stuck” in the *Straflager* labour camp, about which he would write to his mother at times of great uncertainty and urgency, begging her to do as he had asked and try to get him out. From the video testimony given by the only surviving brother, Bane, we learn that Bora nevertheless happily served his term of compulsory labour and that he managed to survive until the liberation of Belgrade, when he would participate in the liberation battles on a tank along with Soviet soldiers where he, unfortunately, got killed.⁷⁶

Camps of the Third Reich

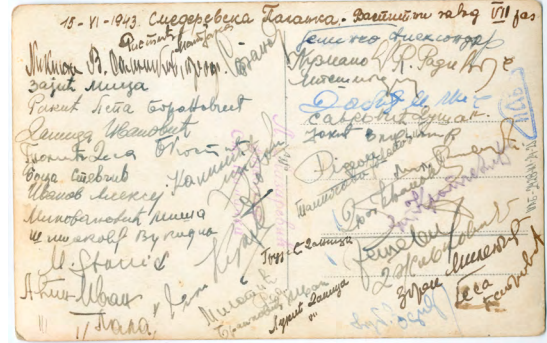
ALEKSANDAR LEKA RADOVANOVIĆ
(Lapotince, Leskovac, the 5th of March 1906 –
Belgrade, the 12th of January 1975)

A lawyer. Arrested on the 28th of May 1943, on suspicion of maintaining contact with the partisans. He did not confess to anything during interrogation and was subjected to electric shocks. From the Gestapo prison in Belgrade, he was taken to the Banjica Camp, where he remained until the 29th of October 1943, when, with a group of 220 people, he was transported to the Mauthausen concentration camp, where he remained until the very end on the 6th of May 1945, when the Americans liberated the camp. He returned to Belgrade on the

⁷⁶ Бранислав Зумбуловић, интервју 47055, Београд, Србија, 27. 5. 1998, Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute, доступно на <https://vha.usc.edu/search?nm=2>, приступљено 10. 1. 2026.

⁷⁷ Из биографије коју је Александар Радовановић напи-

⁷⁶ Branislav Zumbulović, interview 47055, Belgrade, Serbia, 27.5.1998, Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute, available at <https://vha.usc.edu/search?nm=2>, accessed on 10.01.2026.

Фотографије логора Смедеревска Паланка – својина Драге Цвијовић, Историјски архив Београда, Збирка Завод за принудно васпитање омладине Смедеревска Паланка, ИАБ-2428-K1-24-25-1-2

Photos of the concentration camp in Smederevska Palanka – in the private possession of Draga Cvijović, Historical Archives of Belgrade, Collection: The Institute for the Forced Education of Youth in Smederevska Palanka, IAB-2428-K1-24-25-1-2

карактеристичној логорашкој сиво-плавој пругастој блузи, са црним морнарским качкетом. Син је ту гардеробу присвојио и често је носио у послератним годинама.⁷⁸

О својим искуствима у Маутхаузену Александар је мало и ретко говорио. Право је чудо да је успео да преживи две године с обзиром на његово слабо здравствено стање. Док је био млад, његова породица је тешко живела. Хранио се веома слабо, само пасуљем и кромпиром, а 1930. се разболео од туберкулозе па му је „изоловано десно плућно крило“. Због таквог здравственог стања никако не би био виђен за преживљавање

25th of May 1945, where he found his entire family.⁷⁷ He returned from the camp in a characteristic grey-blue striped blouse with a black sailor cap. His son adopted this wardrobe and often wore it in the post-war years.⁷⁸

Aleksandar spoke little and rarely about his experiences in Mauthausen. It is a miracle that he managed to survive for two years, given his poor health. In his youth, his family had a hard time. He ate very little, only beans and potatoes, and in 1930 he fell ill with tuberculosis, which caused his “right lung to be isolated”. Due to such a state

сао поводом пријема у Комунистичку партију Југославије 10. марта 1948. године, Музеј жртава геноцида.

⁷⁸ Дописне карте и униформу Музеју жртава геноцида поклонио је Лекин унук Филип Радовановић.

⁷⁷ From the biography written by Aleksandar Radovanović on the occasion of his admission to the Communist Party of Yugoslavia on the 10th of March 1948. Genocide Victims Museum

⁷⁸ The postcards and the uniform were donated to the Genocide Victims Museum by Leka's grandson Filip Radovanović.

тешког и робовског експлоататорског присилног рада у логору. Међутим, није само физичка снага играла улогу у преживљавању. Како је и сам говорио у ретким тренуцима када се присећао тог тешког периода, многи млађи и јачи људи нису успели да преброде неописиво тешке услове живота у логору. Често је говорио и да су Маутхаузен преживели људи са здравим стомаком. Али и они са довољно среће, Лека ју је имао. Био је вођен и мишљу да мора да се врати и види своју најмлађу ћерку Лулу (Милену) која је имала непуне две године када је отишао и то га је одржавало у животу – нашао је смисао у патњи.

Александар је послао и два писма написана на немачком језику:

„Маутхаузен, 7/ V 1944 / Ја сам здрав и живим добро. Ви не треба да бринете за мој садашњи положај. Добио сам ваше писмо од 29 фебруара и 17 марта. Добио сам такође три пакета са храном. Последњи је од 29 марта. Сви су стигли у најбољем реду. Молим да пошаљке пакета буду у будуће преко београдског Црвеног крста без обзира да ли ја то потврдим или не. / Захваљујем свима и поздрављам рођаке и пријатеље. / Ваш захвални Александар Радовановић.“

„Маутхаузен, 11/VI 1944 / Драга Десо, / Срдачни поздрави и пољупци свима и мислим на вас. Ја сам здрав и надам се да ћу од вас редовно примити пакет од 12 априла. Добио сам три писма. Много сам се

of health, he would never have been thought of to survive the difficult and slave-like exploitative forced labour in the camp. However, it was not only physical strength that played a role in survival. As he himself said in the rare moments when he recalled that difficult period, many younger and stronger people did not manage to overcome the indescribably difficult conditions of life in the camp. He often said that the people who survived Mauthausen were people with healthy stomachs. But they should have also been lucky enough, and Leka have been. He was also driven by the thought that he had to return and see his youngest daughter Lula (Milena), who was barely two years old when he left, and that kept him alive – he found meaning in suffering.

Alexander also sent two letters written in German:

“Mauthausen, 7th of May 1944 / I am healthy and I live well. You need not worry about my current situation. I received your letters of the 29th of February and 17th of March. I also received three food parcels. The last one is dated the 29th of March. All arrived in perfect order. I ask that the future parcels are sent via the Belgrade Red Cross, regardless of whether I confirm it or not. / I thank everyone and send greetings to my relatives and friends. / Yours sincerely, Aleksandar Radovanović.”

“Mauthausen, the 11th of June 1944 / Dear Desa, / Warm greetings and kisses to everyone, I am thinking of you. I am healthy and I hope to receive the parcel from you regularly on the 12th of April. I

њима обрадовао и ја сам вам много захва-
лан. Пиши ми како деца уче у школи. / Још
једампут срдачне поздраве и пољупце шаље
вам ваш отац / Александар Радовановић⁷⁹

Из ова два кратка писма спознајемо сву
храброст и достојанство човека коме се на све
начине одузима оно што га чини човеком. То
се огледа у чињеници да нема ни помена о
тешким условима нити икакве жалбе на било
шта што би могло да уздрма или растужи ње-
гове најмилије. Писма која су ишла легалним
токовима углавном су садржала основне ин-
формације о здрављу пошиљаоца као и инфор-
мације о примљеним и очекиваним пакетима.
Наравно, нема помена о лошим условима,
умирању, спаљивању људи, јер због обавезне
цензуре таква писма не би могла да стигну
до оних којима су била намењена. Значајна је
одлука коју је за живота донео: након повратка
из логора одустао је од намере да после смрти
буде кремиран што му је била намера као пред-
ратног члана друштва „Огањ“. У Маутхаузену
су се користили гасна комора и крематоријум.
Можемо само да покушамо да разумемо како су
искуства страдања људи у логорима утицала на
његу и на све оне који су били сведоци тога,
јер тако нешто никада нећемо у потпуности
да спознамо.

⁷⁹ МЖГ, 11/VI 1944, аутор: Александар Радовановић,
Друга дописна карта Александра Радовановића из КЛ
Маутхаузен.

*received three letters. I was very happy with them
and I am very grateful to you. Write to me how well
the children are studying at school. / Once again,
warm greetings and kisses are sent to you from
your father / Aleksandar Radovanović⁷⁹*

From these two short letters we learn about
all the courage and dignity of a man who is being
stripped of everything that makes him human. This
is reflected in the fact that there is no mention of
difficult conditions or complaints about anything
that could shake or sadden his loved ones. The
letters that went through legal channels mostly
contained basic information about the health of
the sender as well as information about received
and expected packages. Of course, there is no
mention of poor conditions, dying, or people
being burned, because in that case the letters
would not have been able to reach those they
were intended for due to mandatory censorship.
A significant decision he made during his lifetime
is: after returning from the camp, he gave up his
intention to be cremated after death, which was
his intention as a pre-war member of the “Oganj”
society. A gas chamber and a crematorium
were used in Mauthausen. We can only try to
understand how all the camp experiences of
human suffering affected him and all those who
witnessed it, because we will never be able to
know such a thing.

⁷⁹ GVM, 11.06.1944, author: Aleksandar Radovanović, Sec-
ond correspondence card from Aleksandar Radovanović
from Mauthausen concentration camp

БРАНИСЛАВ БАНЕ ЗУМБУЛОВИЋ
(Београд, 1922 – Београд, 2005)

Бак наредник. Најмлађи од браће Зумбуловић, напредни омладинац, „левичар срцем“, али никада припадник скојевске или партијске организације. Од октобра 1941. био је у Вировском партизанском одреду, а касније је у Београду деловао у позадини као веза и радио на прикупљању помоћи, све до септембра 1943, када полиција „проваљује“ и хапси целу његову групу. Депортован је у један радни логор у области Нидердонау (Niederdonau). Једно његово писмо из логора у Илертисену у Немачкој сведочи о томе да рат отапа и најтврђа срца и да је породична љубав најјачи светионик и нада у најтежим временима, понекад и једино оружје у мисији преживљавања. Писмо је упућено 13. августа 1944. године, написано је латиницом, након пет писама без одговора. Тон је носталгичан и пун сете:

„Draga moja i premila majko, približuje se već godina dana kako te ne videh i ne čuh. / I danas majko mislim na tebe, a nežnost te bajke, što mi detinjstvo znači, spasava me u ovom životu punom nevolja i suza.“

Посебан је однос према браћи:

„Danas kad znam šta je život, jer sam ga video sa svih strana, znam da volim Boru i ako mi sudbina dozvoli da se vratim doma, učiniću od njega ono što vi želite, jer ja danas posedujem te snage.“⁸⁰

⁸⁰ МЖТ, ЗЈ, к. 3, 254, Илертисен, 13-VIII 1944, аутор: Бранислав

BRANISLAV BANE ZUMBULOVIĆ
(Belgrade, 1922 – Belgrade, 2005)

A sergeant. The youngest of the Zumbulović brothers, a progressive youth “leftist at heart”, but never part of the League of Communist Youth of Yugoslavia. From October 1941, he worked in the Vir Partisan Detachment, and later in Belgrade, in the background as a liaison and collecting aid until September 1943, when the police “broke in” and arrested his entire group. He was deported to a labour camp in the Niederdonau area. One of his letters from the camp in Illertissen in Germany testifies to the fact that war melts even the hardest hearts and that family love is the strongest beacon and hope in the most difficult times, sometimes the only weapon in the mission of survival. The letter was sent on the 13th of August 1944, written in Latin, after five unanswered letters. The tone is nostalgic and full of reminiscence: “My dear and beloved mother, it has been a year since I saw or heard you. / And today, mother, I think of you, and the tenderness of that fairy tale, which is what childhood means to me, that saves me in this life full of troubles and tears.” He has a special attitude towards his brothers: “Today, when I know what life is, because I have seen it from all sides, I know that I love Bora and if fate allows me to return home, I will make of him what you want, because today I possess such strength”⁸⁰ Dragan held a special place for him and was his role model as

⁸⁰ GVM JC k. 3, 254, Illertissen, 13.08.1944, author: Branislav Zumbulović, Letter from Branislav Zumbulović from the Illertissen camp

бомбардовања, пошто је остао у свом кревету. Послушао је, а бомба је погодила зграду и прошла баш кроз његов кревет.⁸¹ У писму даље пише:

„[...] Ja sam neobično porastao i raskrupnjao se, visok sam kao Boško a snažan kao pokojni nam Dragan. / O njegovoj smrti imam inače danas potpuno jasnu sliku a dobio sam je analizirajući njegovo uporno čitanje knjige ‘Smisao života’ u poslednjim danima ovozemaljskim.“⁸²

Парадоксално у односу на читав систем у којем се налазио и у односу на његову сврху, у другом делу пише о себи и о томе како је духовно напредовао јер се налазио у окружењу у којем су се говорили многи језици, па је и сам могао да се споразумева на неколико њих, чак и да буде тумач.

ГЛАСОВИ ИЗ НДХ

„Draga moja uželjena
djeco davam se javim
da sam živa i zdrava [...]“⁸³

На територији НДХ, већ првих дана након њеног оснивања, усташе чине прве покоље и убијају Србе на кућном прагу, а затим и над природним

sleep in his bed instead. He obeyed (and went to the shelter), and the bomb hit the building and passed right through his bed. ⁸¹ The letter goes on to say: “[...] *I have grown rather big and become larger, I am as tall as Boško and as strong as our late Dragan. / I have a completely clear picture of his death today, and I got it by analysing his persistent reading of the book 'The Meaning of Life' in his final days in this world.*” ⁸² Paradoxically to the entire system in which he found himself and to his purpose, in the second part he writes about himself, how he has progressed spiritually because he is in an environment where many languages are spoken and so he can understand several of them, he can even act as an interpreter.

VOICES FROM THE NDH

“My dear children,
for whom I am longing, I want to notify you
that I am alive and well [...]”⁸³

In the territory of the Independent State of Croatia, in the first days after its establishment, the Ustashas committed the first massacres and killings of Serbs

⁸¹ Бранислав Зумбуловић, интервју 47055, Београд, Србија, 27. 5. 1998, Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute, доступно на <https://vha.usc.edu/search?nm=2>, приступљено 10. 1. 2026.

⁸² МЖГ, ЗЈ, к. 3, 254, Илertисен, 13-VIII 1944, аутор: Бранислав Зумбуловић, Писмо Бранислава Зумбуловића из логора Илertисен.

⁸³ Писмо Маре Мартиновић, датирано на 23. 7. 1944; у приватном власништву Мирјане Јовановић.

⁸¹ Branislav Zumbulović, interview 47055, Belgrade, Serbia, 27.05.1998, Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute, available at <https://vha.usc.edu/search?nm=2>, accessed on 10.01.2026.

⁸² GVM JC k. 3, 254, Illertissen, 13.08.1944, author: Branislav Zumbulović, Letter from Branislav Zumbulović from the Illertissen camp

⁸³ Letter from Mara Martinović, dated 23.07.1944, in the private possession of Mirjana Jovanović

вртачама и јамама, које ће прогутати читаве породице и села. Видевши да нема другог излаза и да су дојучерашње комшије озбиљне у намери да их побију све до једног, Срби почињу да беже у планине и збегове, углавном жене и деца, док мушкарци, најпре самостално, а затим и организовано почињу да пружају оружани отпор како би сачували голе животе. Оснивају се логори у којима ће, за разлику од нациста који су тежили индустријализацији смрти, усташе голим рукама и различитим врстама хладног и ватреног оружја убити на десетине хиљаде невиних људи – од нерођених беба у стомаку и трудница до старих и немоћних.

МАРА МАРТИНОВИЋ (р. НЕНИЋ)

(Суботиште, Срем 9. 5. 1906 – Јасеновац, 1945⁸⁴)

Међу женама које су изгубиле живот у логору нашла се и млада тридесетседмогодишња Мара Мартиновић из Петровчића, која је за собом оставила петоро деце. Била је неписмена, али је уз помоћ других логорашица успела да сручи и издиктира писмо упућено својој деци и мајци, које је преко комшије требало да стигне до њих. Датирано је на 23. јул 1944. године. Мара је ухапшена као жена партизана, а због издаје комшије, који је одао да јој је муж међу борцима, интернирана је најпре у Прихватни логор Земун, затим у логор у Сиску и, најзад, у Јасеновац, где ће бити убијена 1945. године.

⁸⁴ МЖГ, База „Жртве рата 1941–1945“, идентификациони број 0935075017; AM00s01123.

on their doorsteps, and then over natural sinkholes and pits that would swallow entire families and villages. Seeing that there was no other way out and that their former neighbours were serious about killing every last one of them, the Serbs began to flee to the mountains, mostly women and children, while the men began to offer armed resistance independently and then in an organized manner in order to save their very lives. Camps were established in which, unlike the Nazis who sought to industrialize death, the Ustasas killed tens of thousands of innocent people with their bare hands and various types of cold steel and firearms – from unborn babies in the womb and pregnant women to the elderly and the helpless.

МАРА MARTINOVIĆ (born NENIĆ) (Subotište, Srem, the 9th of May 1906 – Jasenovac, 1945⁸⁴)

Among the women who lost their lives in the camp was the young thirty-seven-year-old Mara Martinić from Petrovčiči, who left behind five children. She was illiterate, but with the help of other inmates, she managed to compose and dictate a letter addressed to her children and mother, which was supposed to reach them through a neighbour. It was dated the 23rd of July 1944. Mara was arrested as the wife of a partisan, and due to the betrayal of a neighbour who revealed that her husband was among the fighters, she was interned in the Zemun Collecting Camp, the camp in Sisak, and finally in

⁸⁴ GVM, Database “Victims of War 1941–1945”, identification number 0935075017; AM00s01123.

Мајчино срце и мисли непрестано су били уз децу, од којих је најмлађи син имао свега три године. Још једна породица је уништена, а уместо породичног дома, игре, дечије граје, школских успеха и догодовштина, уследиле су године у сиротишту, немаштини, разним болестима и епидемијама, прихватилиштима за незбринуту децу у Чехословачкој и Југославији. Срећом, сво петоро деце је преживело.

„ [...] Lepa ćerko ovde neki odlaze kući ja ne znam kadaću ja doći vi slušajte majku i dedu i pazite jedno na drugo čuvaj mi veru i žiku najviše pazi na seku nemoj da ju tučete meni je mnogo teško zavama i sanjam vas svaku noć i meni je žao što ste tako nesretni [...]“⁸⁵

СЛАВКО БРИЛ (BRILL, BRÜLL)

(Нова Градишка, 27. децембар 1900 –
Јасеновац, јануар 1943)

Хрватски скулптор и академски сликар јеврејског порекла, чије је стваралаштво остало непознато широј и стручној јавности јер су његова дела као и читава породица пострадали. Не постоји писана документација која би помогла у реконструкцији његовог стваралаштва или живота нити било каквих писаних сећања савременика.⁸⁶ Ухваћен је приликом покуша-

⁸⁵ Исто.

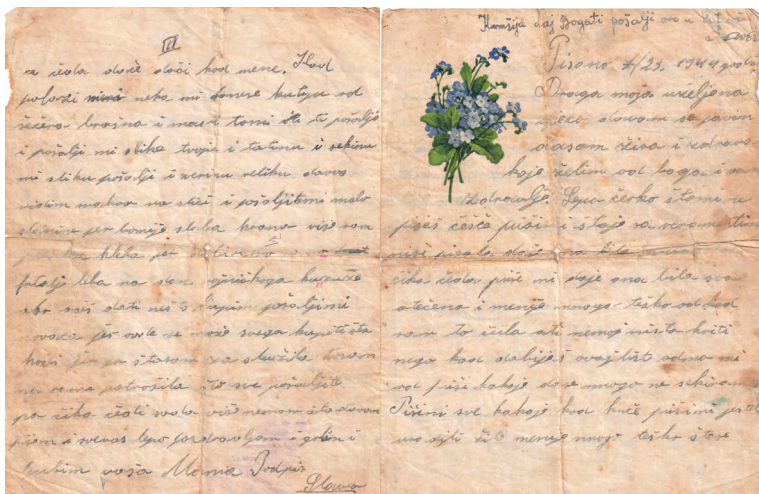
⁸⁶ Dolores Ivanuša, „Slavko Bril 1900–1943/44“, Retrospektivna izložba, Galerija „Milan i Ivo Steiner“, Katalog retrospektivne izložbe, 14. 12. 2003 – 15. 1. 2004, (Zagreb: Židovska općina Zagreb, 2003), 3.

Александар Лека Радовановић и Десанка Радовановић,
Музеј жртава геноцида, Збирка фотографија

Aleksandar Leka Radovanović and Desanka Radovanović,
Genocide Victims Museum, Collection of photographs

Jasenovac, where she would be killed in 1945. The mother's heart and thoughts were constantly with her children, the youngest of whom was only three years old. Another family was destroyed, and instead of the family home, games, children's laughter, school successes and adventures, there followed years in an orphanage, poverty, various diseases and epidemics, and shelters for neglected children in Czechoslovakia and Yugoslavia. Fortunately, all five children survived.

Део писма Маре Мартиновић датирано на 23. јул 1944. године, приватно власништво Мирјане Јовановић

A part of the letter from Mara Martinović dated the 23rd of July 1944, in the private possession of Mirjana Jovanović

ја бекства, заједно са супругом, уметником Алисом Брил (р. Мостер), и упућен у логор Јасеновац под оптужбом да је „евидентирани као уверени комуниста и да је ради покушаја бегу у Италију упућен 7. III. 1942. у логор Јасеновац у трајању од 3 год. тј. од дана хапшења до 5. I. 1945“⁸⁷, што је значило смртну пресуду. Израдио је посмртну маску Даниела Озма, још једног уметника јеврејског порекла, који је јавно стрељан у Јасеновцу 5. септембра 1942. под изговором да је „ширио узнемирујуће вести“.

⁸⁷ Исто.

[...] My beautiful daughter, some people are going home here, I don't know when I will come, all of you, please, obey mother and grandfather and take care of each other, take care of Vera and Žika, take care of your sister, don't fight with her. I miss you very much, and I dream of you every night and I'm sorry that you are so unhappy [...]"⁸⁵

SLAVKO BRIL (BRILL, BRÜLL)

(Nova Gradiška, the 27th of December 1900 – Jasenovac, January 1943)

A Croatian sculptor and academic painter of Jewish origin whose work remained unknown to the wider and professional public because his works and those of his entire family were destroyed. There is no written documentation that would help reconstruct his work or life, nor any written memories of his contemporaries.⁸⁶ Captured during an escape attempt with his artist wife Alisa Bril (née Moster) and sent to the Jasenovac concentration camp on charges that he was “registered as a convinced communist and that he was sent to the Jasenovac concentration camp on the 7th of March 1942 for 3 years, i.e. from the day of his arrest to the 5th of January 1945”,⁸⁷ which meant a death sentence. He created a postmortem mask of Daniel Ozmo, another

⁸⁵ Ibid.

⁸⁶ Dolores Ivanuša, “Slavko Bril 1900–1943/44”, Retrospective exhibition, “Milan and Ivo Steiner” Gallery, Catalogue of the retrospective exhibition, 14.12.2003. – 15.01.2004, (Zagreb: Jewish municipality Zagreb, 2003), 3.

⁸⁷ Ibid.

*Sada je ona samo seћање,
a ja ĩrana luyĩalića
na sĩablu ņenih izvesnosĩi.
[...]⁸⁸*

Хуманиста. Пореклом сефардска Јеврејка чији су се преци доселили у Сарајево у другој половини 14. века. Била је удата за Симона Катана (Сарајево, 1871 – Сарајево, 1933) са којим је водила књижару и папирницу „Simon Kattan“ у којој су се продавале књиге, новине, канцеларијска опрема и разгледнице које су сами производили.⁸⁹ Како је супруг преминуо још пре рата, Дона Катан је једина из породице која је страдала у Холокаусту. Њу су нацисти и усташе одвели у логор Лоборград, 2. септембра 1941. године, а затим транспортовали у Аушвиц, где је, одмах по доласку, вероватно и убијена 26. августа 1942. године у гасној комори. Син Јицак је био заробљен као официр ВКЈ и одведен у неки од заробљеничких логора. Остали чланови породице су успели да се пребаце у италијанску окупациону зону и сви су преживели.

Дона Катан је била чланица добровољног хуманитарног јеврејског удружења *La*

When she watched from her balcony
the entry of his troops into her city
she said:

'if only they understood that we Jews are not...'

Now she's just a memory,
and I am a wandering branch
on the tree of her certainties.

[...]⁸⁸

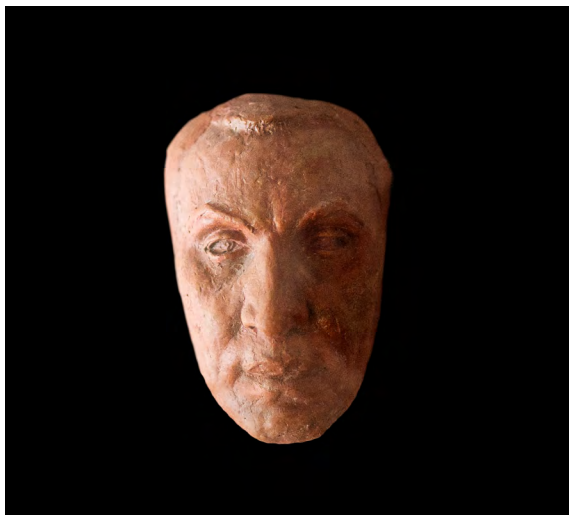
A humanist. Originally a Sephardic Jew whose ancestors immigrated to Sarajevo in the second half of the 16th century. She was married to Simon Katan (Sarajevo, 1871–Sarajevo, 1933), with whom she ran a bookstore and stationery shop called “Simon Katan” where books, newspapers, office equipment, and postcards they produced themselves were being sold.⁸⁹ As her husband had died before the war, Dona Katan was the only one from her family who died in the Holocaust. She was taken to the Loborgrad camp by the Nazis and Ustashes on the 2nd of September 1941, and then transported to Auschwitz, where she was probably killed in a gas chamber on the 26th of August 1942, immediately upon arrival. Her son Jicak was captured as an officer of the Royal Yugoslav Army and taken to one of the prison camps. The other family members managed to escape to the Italian occupation zone and all survived.

⁸⁸ Дина Катан Бен-Цион, *Време у нама – ђесме*, одабрала и с хебрејског превела Жени Лебл, доступно на <http://www.makabijada.com/dina.htm>, приступљено 4. 4. 2026.

⁸⁹ Најпре се налазила у Улици Франца Јозефа 16, а од 1916. до 1941. године у четвороспратној згради у Улици Краља Александра 30 (данас Улица Муле Мустафе Башескија 19), у самом центру, близу Башчаршије, у којој су и становали.

⁸⁸ Dona Katan Ben-Cion, *Time in Us – Poems*, selected and translated from Hebrew by Ženi Lebl, available at <http://www.makabijada.com/dina.htm>, accessed on 04.04.2026.

⁸⁹ It was first located at 16 Franz Josef Street, and from 1916 to 1941 in a four-story building at 30 Kralja Aleksandra Street (today 19 Mule Mustafe Bašeskije Street), in the very centre near Baščaršija, where they lived.

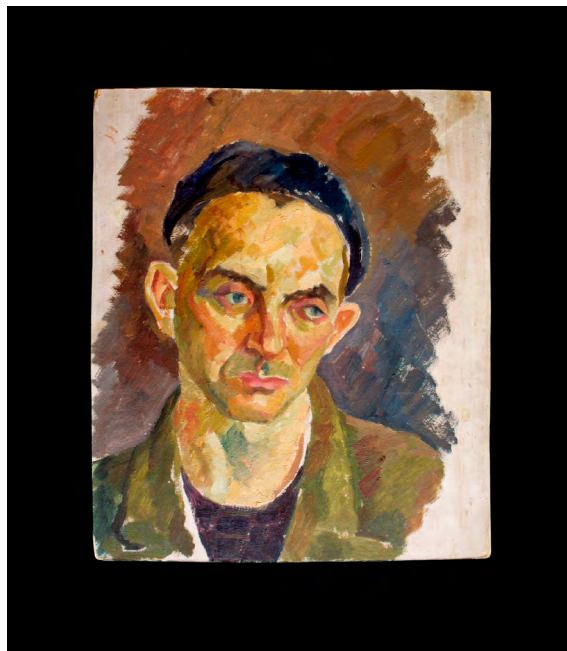

„Данијел Озмо“, глина, теракота, Хисторијски музеј Босне и Херцеговине Сарајево, Збирка умјетничких дјела, инв. бр. 77, Јасеновац, 1941–1943, аутор: Славко Брил, 21 цм × 15 цм × 9 цм

“Daniel Ozmo”, clay, terracotta, Historical Museum of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, Collection of Works of Art, inv. no. 77, Jasenovac, 1941–1943, author: Slavko Brill, 21 cm × 15 cm × 9 cm

Humanidad.⁹⁰ Указом краља Александра I Карађорђевића из 1932. године одликована је

⁹⁰ *La Humanidad* је било једно од најугледнијих сарајевских женских јеврејских удружења, највероватније део асоцијације јеврејских удружења „Ezrat Yetomim“ (хебр. Помоћ од Имена Његовог) које се старало о женском шегртском подмлатку, њиховом смештају и надзору као и о пружању помоћи сиромашним девојкама, удовицама и деци, прикупљањем финансијских средстава, медицинског материјала, хране и одеће. Основано је тридесетих година XX века са дугорочним циљем оснивања сиротишта.

Цртеж „Славко Брил“, уље, Хисторијски музеј Босне и Херцеговине Сарајево,

Drawing “Slavko Brill”, oil, Historical Museum of Bosnia and Herzegovina Sarajevo, Collection of Works of Art, Jasenovac, May-June 1942, author: Daniel Ozmo, 43 cm × 36 cm

Dona Katan was a member of the voluntary Jewish humanitarian association *La Humanidad* ⁹⁰,

⁹⁰ “La Humanidad” was one of the most prominent women's Jewish associations in Sarajevo, most likely the part of the association of Jewish associations “Ezrat Yetomim” (Hebrew: Help from His Name), which took care of female apprentice youth, their accommodation and supervision, as well as helping poor girls, widows and poor children by collecting financial aid,

орденом Светог Саве V реда за заслуге и хуманитарно ангажовање.

Од Доне није остао никакав глас из времена Другог светског рата, али је остала прича о предратном животу, хуманости и раду једне угледне породице, о чему сведоче два породична албума која су, пуком срећом, остала готово нетакнута за време рата.⁹¹ Преживели чланови породице се враћају кући након рата, али затичу конфисковану имовину и кућу која се користи за смештај војске. Породични албуми нису били уништени већ бачени у ђубре, али је, захваљујући савести једног од војника који је ту живео, породица сазнала где се налазе и спасла их. Добили су само мали простор на поткровљу да се уселе.

Иако Дона нема своје место вечног почивалишта, на споменику њеног мужа уклесане су следеће речи: „Непознат је гроб ДОНЕ КАТАН (1882–1942) настрадале у фашистичком логору, а њена је успомена везана овдје за гроб њенога супруга.“ Донино име остаје заувек забележено у Андрићевој приповеци „На јеврејском гробљу у Сарајеву“, у којој Андрић помиње управо овај споменик и натпис.

⁹¹ О веома значајној архивској породичној заоставштини брину Донини унуци по ћерки Дори и Јоси Пинто, који живе у Израелу и који су нам са великом љубавношћу и са поверењем уступили део грађе, најпре за изложбу *Јевреји Југославије: борци Дружице свейској райи* (2024), која је реализована у сарадњи Музеја жртава геноцида и Јеврејског историјског музеја из Београда и отворена 4. новембра 2024.

Дона Катан са орденом Светог Саве V реда за заслуге, Сарајево, 1932/34?, приватно власништво Дорија и Јосија Пинто

Dona Katan with the Order of Saint Sava, 5th Rank for Merit, Sarajevo, 1932/34?, in the private possession of Dori and Yosi Pinto

and for her humanitarian work she was awarded the Order of Saint Sava of the 5th Rank for Merit by decree of King Alexander I Karađorđević in 1932.

There is no trace of Dona from the time of the Second World War, but there is a story about her pre-war life, humanity and work of a respectable family, as evidenced by two family albums that fortunately remained almost untouched during the war.⁹¹ The

medical supplies, food, and clothing. It was founded in the 1930s with the long-term goal of establishing an orphanage.

⁹¹ The very significant archival family legacy is being cared

Бенцион Бено Пинто (13), Дона Катан, Шимон Бато Пинто (9). Предратна фотографија Бена и његовог брата Бате са баком по мајци Доном Катан, приватно власништво Јосија и Дорија Пинта

Bencion Beno Pinto (13), Dona Katan, Shimon Bato Pinto (9). Pre-war photograph of Beno and his brother Bata with their maternal grandmother Dona Katan, in the private possession of Yosi and Dori Pinto

БЕНЦИОН БЕНО ПИНТО (Сарајево, 2. октобар 1924 – Тел Авив, 4. април 1985)⁹²

Ученик из Сарајева, унук Доне Катан. Рат је провео у италијанској окупационој зони, у Дубровнику и Сплиту, у конфинацији на острву Брачу, у местима Милна и Постира. Почетком 1943. године сви Јевреји под италијанском влашћу бивају сабрани у логору затвореног типа на острву Рабу како би се, упркос немачком притиску, избегла

⁹² Текст је преузет и адаптиран из каталога Милице Карић и Бојана Зорића, *Јевреји Југославије: борци Другој светској рату* (Београд: Музеј жртава геноцида, 2024), 91–101.

surviving family members return home after the war, but find their property confiscated and the house used to house the army. The family albums were not destroyed but were thrown into the trash, but through the awareness and conscience of one of the soldiers who lived there, the family finds out where they are and saves them. They are only given a small space in the attic to move into.

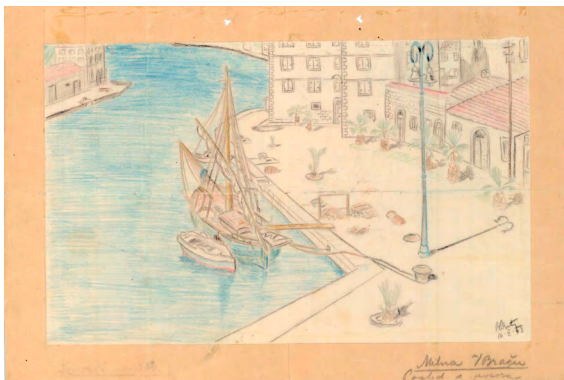
Although Dona does not have her own eternal resting place, the following words are carved on her husband's monument: “The grave of DONA KATAN (1882–1942) who perished in a fascist camp is unknown, and her memory is linked here to the grave of her husband.” Donna's name remains recorded in eternity in Andrić's story “At the Jewish Cemetery in Sarajevo”, in which he mentions this very monument and inscription.

BENCION BENO PINTO (Sarajevo, the 2nd of October 1924 – Tel Aviv, the 4th of April, 1985)⁹²

A student from Sarajevo, grandson of Dona Katan. He spent the war in the Italian occupation zone in Dubrovnik, Split, and in confinement

for by Dona's grandchildren, Dora and Yosi Pinto, who live in Israel and who have kindly and trustingly lent us some of the material, first for the exhibition *Jews of Yugoslavia: Fighters of the Second World War* (2024), which was realized in cooperation with the Genocide Victims Museum and the Jewish Historical Museum in Belgrade and opened on the 4th of November 2024.

⁹² The text is taken from and adapted from the catalogue of Milica Karić, Bojan Zorić, *Jews of Yugoslavia: Fighters of the Second World War* (Belgrade: Genocide Victims Museum, 2024), 91–101.

Поглед на луку, Милна, острво Брач 1942, аутор Бено Пинто; у приватном власништву Јосија и Дорија Пинта
View of the harbour, Milna, Brač Island 1942, by Beno Pinto, in the private possession of Yosi and Dori Pinto

Бено Пинто у униформи, Словенија 1945. година, приватно власништво Јосија и Дорија Пинта

Beno Pinto in uniform, Slovenia 1945, in the private possession of Yosi and Dori Pinto

њихова предаја Немцима. Након капитулације Италије 9. септембра 1943, Бено ступа у НОВ у оквирима јеврејског Рапског батаљона, а затим добија распоред у II чети I батаљона III бригаде VII ударне банијске дивизије и учествује у борбама све до краја рата. У оквиру Културно-просветног одбора, у децембру 1944 „издаје“ новине малог формата. Крај рата, 8. маја, дочекује у Словенији, а води и уредне белешке о свом кретању у борбама од 15. септембра 1943. до 8. маја 1945.

Име новина: *Забањник*

Време: од 24. до 31. октобра 1942. године

Место издавања: Милна, острво Брач

Број издања: три

Број страница: осам

Рубрике: Шала, Да ли знате, Из уредништва,

on the island of Brač in the towns of Milna and Postira. In early 1943, all Jews under Italian rule were gathered on the island of Rab in a closed camp in order to avoid their surrender under pressure from the Germans. After the capitulation of Italy on the 9th of September 1943, Beno joined the National Liberation Army as part of the Jewish Rab Battalion, and then received a deployment to the II Company of the I Battalion of the II Brigade of the VII Banija Storm Division and participated in the fighting until the end of the war, where he “published” a small-format

Насловна страна изванредног *Roxy* издања 1а *Пецкало* (27. 3. 1943), аутор Бено Пинто; у приватном власништву Јосија и Дорија Пинта

Cover page of the extraordinary *Roxy* edition 1a *Peckalo* (the 27th of March 1943), author Beno Pinto, in the private possession of Yosi and Dori Pinto

Новела „Брод без луке“ која је у сва три броја заузимала осам страница.

Име новина: *Наш свијет*

Време: од 1. новембра 1942. до 27. јануара 1943. године

newspaper in December 1944 as part of the Cultural and Educational Committee. He would see the end of the war on the 8th of May in Slovenia, and he would also keep neat notes about his movements in the fighting from the 15th of September 1943 to the 8th of May 1945.

Newspaper name: *Zabavnik* (Entertainment paper)

Time: the 24th to 31st October 1942

Place of publication: Milna, island of Brač

Number of editions: three

Number of pages: eight

Columns: Joke, Do you know, From the editorial office, the novella “Ship Without a Port” which took up eight pages in all three issues.

Newspaper name: *Naš svijet* (Our World)

Time: from the 1st of November 1942 to 27th of January 1943

Place of publication: Milna, Island of Brač

Number of issues: eight; the first four issues were published every seven days, and then from the fifth “whenever it happens”, without a precise schedule.

Number of pages: four to eight

Price: 50 cents

Categories: Classified ads, Latest, Culture, Sports, Entertainment page, From the editorial office, Pictures without words

Newspaper name: *Peckalo* (Teaser)

Time: from the 26th of March 1943 to 28th of April 1943, “whenever it happens”, ie. “out of the blue”

Place of publication: Postira, island of Brač

Number of editions: four

Надгробни споменик Симона Катана на Јеврејском гробљу у Сарајеву; у приватном власништву Дорија и Јосија Пинта
Tombstone of Simon Katan at the Jewish Cemetery in Sarajevo, in the private possession of Dori and Yosi Pinto

Место издавања: Милна, Острво Брач
Број издања: осам; прва четири броја излази-
ла су на седам дана, а затим од петог „кад му
прахне“, без тачног распореда.
Број страница: од четири до осам
Цена: 50 пара
Рубрике: Мали огласи, Најновије, Култура,
Спорт, Забавна страна, Из уредништва, Слике
без ријечи
Име новина: *Пецкало*
Време: од 26. марта 1943. до 28. априла 1943.
кад му „прахне“, односно „шуне“
Место издавања: Постира, острво Брач
Број издања: четири
Специјално издање: Број 1а *Изванредно Роxy издање*

Na grobu Simona Katana, koji se rodio 1871 god., a imao sreću da umre već 1933, ispod njegovog natpisa na crnoj ploči urezano je sada, naknadno: „1882—1942. Nepoznat je grob Done Katan. Nastradala je u fašističkom logoru, a njena je uspomena vezana ovdje za grob njenog supruga“.

Hiljade drugih nemaju ni toga znaka. Njihovu sudbinu objašnjava velika piramida od belog kamena, pri vrhu groblja. Na njoj piše: „Jevrejima palim borbama i žrtvama fašizma. — Jasenovac — Stara Gradiška — Đakovo — Jadovno — Loborgrad — Aušvic — Bergen-Belzen“.

To je tragična geografija ovih ljudi koji u većini svojoj nisu želeli da upoznaju mnogo više od svoje varoši, svoje kuće i svoje radnje. Tu je simbolična grobnica uništenih i iskorenjenih naših Sefarda. Stojeći, sa dlanom na tom kamenu, kao što će mnogi i mnogi tu stajati, gubim se u živom saučesću, i u mislima o zajedničkoj odbrani koju čovečanstvo, ako hoće da s pravom nosi to ime, mora organizovati protiv svih međunarodnih zločina i tako postaviti sigurnu branu i stvarnu odmazdu protiv svih ubica ljudi i naroda.

Одломак из припиветке „На јеврејском гробљу у Сарајеву“ Иве Андрића која је објављена у *Јеврејском алманаху*, 1955/56, (Београд: Савез јеврејских општина, 1956), 256–261. Доступно на сајту Јеврејске дигиталне библиотеке (ЈДБ)

Excerpt from short story “At the Jewish Cemetery in Sarajevo” by Ivo Andrić, published in the *Jevrejski Almanah (Jewish Almanac)*, 1955/56, (Belgrade: Union of Jewish Municipalities, 1956), 256–261. Available on the Jewish Digital Library (JDB) website

Special Edition: Issue 1a *Extraordinary Roxy Edition*
Number of pages: two

Sections: Classified ads, Wanted, Family news, Engagement Announcements, Riddles, Requests and suggestions from the esteemed readership, From the editorial board and editorial responses, Wise thoughts or great sayings – from the common people and Reviews of new books and magazines

Announcements: The wonderful operetta *The Voice of Bones* by Kino Dom (Cinema House), The second youth performance *On a Deceitful Day on the 1st of April* with a surprise program, Obituary for Trica Krojačica, “a seamstress who, after a short and serious illness, 'in the prime of her

Број страница: две

Рубрике: Мали огласи, Тражње, Породичне вести, Обавештења о зарукама, Загонетке, молбе и предлози цењеног читалишта, Из уредништва и Одговори уредништва, Мудре мисли или Велике изреке – малих људи и прикази нових књига и часописа

Најаве: Дивна оперета *Глас косицију* Кино дома, Друга по реду приредба омладине *На варљиви дан 1. април* са програмом изненађења, Читуља Трици Кројачици „швељи која је након кратке и тешке болести ‘у пуном цвету младости у 21. дану свога живота, ненадано у Господину преминула’ 3. априла 1943. године у Постирама“, Пуримска приредба Радног батаљона, Песач приредба најмлађих чланова заједнице

ШАЛОМ АЛТАРАЦ Шани (Сарајево, 1914 – Сарајево, 1975)⁹³

Пореклом из чувене сарајевске музичке породице. Са Раба 1943. године одлази у ратно избеглиштво на Кордун и Банију. У НОВ-у је учествовао као припадник Рапске бригаде, 24. дивизије Партизанског одреда НОВ-а Југославије, у којој је био официр за образовање и културу. Нарочито је био ангажован у драмској секцији ВШ НОВ Хрватске, као управник, редитељ, писац, продуцент, а повремено и глумац. Културним активностима бавио се и на фронту, међу борцима, и у позадини, међу цивилима на ослобођеним

⁹³ Исто, 80–91.

youth on the 21st day of her life, unexpectedly passed away' on the 3rd of April 1943 in Postira”, Purim performance by the Labour Battalion, Pesach performance by the youngest members of the community

ŠALOM ALTARAC Šani (Sarajevo, 1914–Sarajevo, 1975)⁹³

He originates from a famous Sarajevo musical family. From Rab he went to Kordun and Banija as a war refugee in 1943. He participated in the National Liberation War (NLW) as a member of the Rab brigade, the 24th Division of the Partisan Detachment of the NLW of Yugoslavia, where he was an officer for education and culture, especially for the drama section of the Higher School of the NLW of Croatia as a principal, director, writer, producer, and occasionally an actor. He was involved in cultural activities both at the front among the fighters and in the background in the liberated territories in Kordun, Lika and Banija with civilians. There he wrote the “Partisan Haggadah” (“Ha Lachma Anya”), based on the text of the Haggadah⁹⁴ in a combination of

⁹³ Ibid., 80–91.

⁹⁴ The Passover Haggadah is a liturgical text read during the Seder Pesach, the evening meal preceding one of the three pilgrimage holidays of Passover (Hebrew: Pesach) that celebrates the delivering from Egyptian slavery. It contains the *sedher shel Pesach* – order, ritual. In Sephardic communities, it was performed in the language of the liturgy, Hebrew, and in the vernacular Judeo-Spanish, Ladino, in order to ensure the participation of women and children in the central annual household ritual, since the meaning of the holiday is the generational passing down of the Jewish faith from

територијама Кордуна, Лике и Баније. Тамо је написао „Партизанску агаду“ („Ha Lachma Anu“), преко текста хагада⁹⁴ у комбинацији ладина, српскохрватског, хебрејског и арамејског језика, у којој описује избеглички живот вечитог и митског „Јеврејина луталице“. Оригиналан текст је настао у пролеће 1944. године. Постоје записана и отпевана верзија које су настале касније и имају 17 стихова различитог метра и риме.

Професор Елиезер Папо са Универзитета „Бен Гурион“ из Негева је оригинални записани текст превео на српски језик:

3. „MA ništana alajla	ništa to ne valja
Aze mikol alelot	hitler je veliki idiot
Šebehol alelot	i Pavelić je idiot
Anu ohelim	i zabiše nam klin
Vealajla aze kula maca	i stalno smo jeli
	žganjaca.“ ⁹⁵

⁹⁴ Пасхална хагада је литургијски текст који се чита за време Седер Песаха, вечере уочи Песаха, једног од три ходочасна празника (хебр. Pesah), којим се прославља избављење из египатског ропства. У њему је записан *seder šel Pesah* – ред, ритуал. У сефардским заједницама се изводио на језику литургије, хебрејском, и на народном јудеошпанском, ладину, како би се обезбедило учешће жена и деце у централном годишњем кућном обреду јер је смисао празника генерацијско преношење јеврејске вере са родитеља на децу. Види: Milica Mihajlović i Barbara Panić, *Hagada – od iluminacije do ilustracije*, текст каталога уз истоимену изложбу, (Београд: Филозофски факултет – Јеврејски историјски музеј, 2008), доступно на <https://jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/handle/123456789/2203>.

⁹⁵ ЈИМ, Рукописи, Шани Алтарац, Партизанска Агада, препис Мориц Монтиљо 2003, ЈИМ, Рукописи, Шани Алтарац, аутор: Шани Алтарац, HA ALAHMA ANJA, 1 „Пар-

Ladino-Serbo-Croatian, Hebrew and Aramaic languages, in which he describes what the refugee life of the eternal and mythical “Wandering Jew” looks like. The original text was written in the spring of 1944. There are written and sung versions that were written later and have 17 verses of varying meter and rhyme.

Professor Eliezer Papo from Ben-Gurion University of the Negev translated the original written text into Serbian:

3. “Mah nishtanah ha-laylah	none of it is any good.”
Ha-zeh, mi-kol ha-leylot	Hitler is a big idiot
She-b'khol ha-leylot	and Pavelić is an idiot too
'Anu 'okhlin	and they drove a wedge into us
Velylah ha-zeh kulo matzah	and we constantly ate <i>žganjci</i> (a traditional dish made from buck wheat, cornmeal, or wheat flour).“ ⁹⁵

parents to children. (see Milica Mihajlović and Barbara Panić, *Haggadah – from illumination to illustration*, text of the catalogue accompanying the exhibition of the same name, (Belgrade-Belgrade: Faculty of Philosophy-Jewish Historical Museum, 2008)), available at <https://jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/handle/123456789/2203>.

⁹⁵ ЈИМ, Manuscripts, Shani Altarac, Partisan Haggadah, transcript Moric Montiljo 2003, ЈИМ, Manuscripts, Šani Altarac, author: Šani Altarac, HA ALAHMA ANJA, 1 “Partisan Haggadah” in Hebrew, Ladino, Aramaic and Serbo-Croatian, typed version.

3. „[Po čemu je različita noć – ništa to ne valja,
Ova od noći svih – Hitler je veliki skot,
Pa da svih noći drugih, i Pavelić je idiot,
Mi jedemo, zabiše nam klin,
A ove noći samo maca⁹⁶, I stalno smo jeli
žganjaca.]“⁹⁷

Песме „Берлин!“ и „Адолф Хитлер“ писане су у парној рими са Шанијевим потписом на обе. Као подлога за писање искоришћена је полеђина прогласа КПЈ на словеначком језику у којем се позива на стварање борбеног савеза словенских народа који се боре за уништење хитлеровске тираније и немачких завојевача – смртних непријатеља словенства. Песме су писане пред сам крај или након званичног завршетка рата 9. маја, а свакако након Хитлеровог самоубиства 30. априла 1945. године.

*Nazad, švabo nazad, ni koraka dalje!
Poruku ti svetu Ruska vojska šalje
I zaklinje zvjezdom. Borba prestat' neće
Dok ti mač slovena, srce ne posječe.
[...]*

*Berlin! Sudbina je tvoja zapečaćena
Da te vuci žderu – bolje da te nema*

тизанске агаде“ на хебрејском, латину, арамејском и српскохрватском, куцана верзија.

⁹⁶ Бесквасни хлеб.

⁹⁷ Eliezer Papo, *Borba, duh i opstanak – Partizanska agada: jedinstvena pashalna parodija iz vremena Holokausta*, prevela s engleskog Gordana Todorčić, (Novi Sad: Futura publikacije, 2020), 107.

3. “[What makes the night different - none of it is
any good,
This night of all - Hitler is a big bastard,
Well, on all other nights, Pavelić is an idiot too,
We eat, they drove a wedge into us,
And this night, only the matza ⁹⁶, and we
constantly ate žganjci.]”⁹⁷

The poems “Berlin!” and “Adolf Hitler” are written in even rhyme with Šani's signature on both. The back of the proclamation of the Communist Party of Yugoslavia in Slovenian was used as a basis for writing, which calls for a fighting alliance of Slavic peoples fighting to destroy Hitler's tyranny and the German invaders - mortal enemies of Slavism. The poems were written towards the very end or after the official end of the war on the 9th of May, and certainly after Hitler's suicide on the 30th of April 1945.

*“Back, Kraut back, not a step further!
The Russian army is sending you a holy message
And swears by the star. The fight will not stop
Until the sword of the Slavs cuts your heart.”
[...]*

*“Berlin! Your fate is sealed.”
Wolves will eat you - it is better that you don't exist
With our powerful cannon, you received the shells
Until, finally, the red army overcame you.” ⁹⁸*

⁹⁶ Unleavened bread.

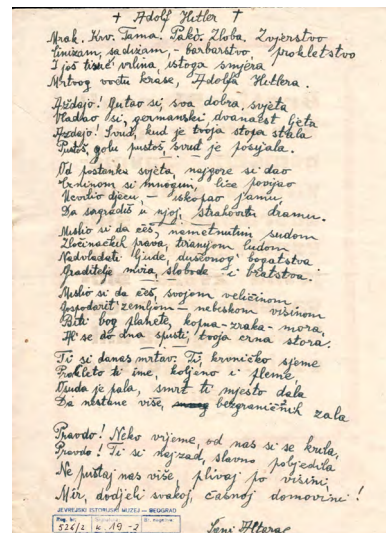
⁹⁷ Eliezer Papo, *Struggle, spirit and survival - Partisan Hagga-dah: a unique Passover parody from the time of the Holocaust*, translated from English by Gordana Todorčić, (Novi Sad: Futura Publications, 2020), 107.

⁹⁸ JHM, NLW, k. 19-2, 526-2-1, author: Šani Altarac, poem “Berlin”.

Štastavio
ŠANI ALTARAC IŠ SARAJEVA
(u ruknom izdvojenju 1943-1945. g.)
na Baniji i Korduna

NA ALJAMA ANJA

1. Na ležanu anja teško la-mašag-atanja
Di ahala avatana teško mama
Bena de kicirni žaliti se i daviti.
Kol dišipin jete vešihol teško muka teški bol
A šeta oha ušil i baba
Lešana aban bejizrael bena horin.
Dok nas ne spasi drug Staljin.
2. Bati pun di partizan ki kamjerun la djadrija
nil Kordun i la Banija
Toto i ki tjene ambre buna era ki si muera.
Toto el ko tjene di ministar,
Ki duma po ambre,
Zete unjo aki gva,
Al unjo el vinjen nos tarnaremu tolos a Saraj.
A ništana alajla ništa to ne valja
Ase nitoi aliot hitler je valiki idiot
Sewehol ahalei i Pavolij je idiot
Ani obulin i zabiti nam kilin
Vestajla ase hola mela i etalno ero jeli djevica.
Raban Gabriel era dišidenu toto il ken non diro i koma
il tjampo di gera non sala de oviljo i setas ejas
sal, mičkas, i pokret.
I stuvimu a Topisko dajemu
I di Zupuko mas fajlino al Nejdun dajemu
I di Nejdun mas fajlino a Ponikvar dajemu
I di Ponikvar a Vorkapiš dajemu
I di Vorkapiš a Batiška dajemu
I di Batiška a Petrova Gora jebeno, međeno i spaljeno.
Vajoner ribi farfon veribi Akiva
I la impleo la ofenave
Dija di santis di tre partiz
Amelon alima i nos avno čena lehaletemu
I knjo ivar rukask jema
Vajoner al Buma i durimino a la Buma
Bejad haunk vutrova netoja jibig.
Kajo la luvja i mas mizinas
Noma los fazona i noma los misonila.
A djo santo nos kaginus di apantu.
Vajoner ribi Godeser ben Hamaña
Ve rimi Volner ve ribi Feholun
I pagime hiljeda noma kila kruha.
I mas ivo un čulji un ledron babilj
I vodo di tras del murgas kono la fjeil.

Део „Партизанске агаде“ на хебрејском, ладину, арамејском и српско-хрватском, куцана верзија, Јеврејски историјски музеј, Рукописи, Шани Алтарац, Партизанска агада, препис Мориц Монтиљо 2003, 1-3

A part of “The Partisan Haggadah” in Hebrew, Ladino, Aramaic and Serbo-Croatian, typewritten version, Jewish Historical Museum, Manuscripts, Šani Altarac, The Partisan Haggadah, transcript Moric Montiljo 2003, 1-3

*Silnim našim topom, primio si granate
Dok, crvena vojska, najzad, svladala te.**

Друга песма је осветнички и тријумфални епитаф поводом смрти насловне личности, у форми пишчевог обраћања омраженом мртвом диктатору, са којим је писац на „ти“,

Песма „Адолф Хитлер“, Јеврејски историјски музеј, Фонд НОБ, к. 19-2, 526-2-1, 1945, аутор: Шани Алтарац

Poem “Adolf Hitler”, Jewish Historical Museum, Fund National Liberation War, k. 19-2, 526-2-1, 1945, author: Šani Altarac

The second poem is a vengeful and triumphant epitaph on the occasion of the death of the title character in the form of a dialogue between the writer and the hated dead dictator with whom the writer is on equal terms and in which only the writer's voice is heard. The title character has no opportunity to respond, defend himself or say anything because he is no longer among the living.

“Since the beginning of the world, you have done the worst

*You framed the face of many with a black cloth
Made children miserable, - dug a pit,*

* ИМ, НОБ, к. 19-2, 526-2-1, аутор: Шани Алтарац, песма „Берлин“.

при чему се чује само пишчев глас. Насловна личност нема могућност да одговара, да се брани или да било шта каже јер више није међу живима.

*Od postanka svijeta, najgore si dao
Crninom si mnogim, lice povijao
Ucvilio djecu, – uskopao jamu,
Da sagradiš u njoj, strahovitu dramu.
[...]
„Mislio si da ćeš, nametnutim sudom
Zločinačkih prava, tiranijom ludom
Nadvladati ljude, duševnog bogatstva.
Graditelje mira, slobode i bratstva.”⁹⁹*

**ВЕРА КАЛДЕРОН (р. ГАЛ)
(Србија, 9. октобар 1916 – Тел Авив, 2003)¹⁰⁰**

Вера је рођена у селу Бели Манастир, у јеврејској породици. У кући су говорили мађарски, са дадиљом немачки, а у школи српски језик. Године 1939. упознаје ветеринара др Јакова Калдерона (1899–1993) из Крушевца, удовца са двоје деце: девојчицом Флором (1930) и дечаком Давидом (1931) и венчавају се новембра исте године. Живели су у великој кући у Крушевцу, у којем је јеврејска заједница бројала само 12 чланова, са којима је

To create in it, a horrific drama.”

[...]

*“You thought you would, by the imposed court of
Criminal rights, insane tyranny
Overpower people with spiritual wealth.
Builders of peace, freedom and brotherhood.”⁹⁹*

**VERA KALDERON (née GAL)
(Serbia, the 9th of October 1916 – Tel Aviv, 2003)¹⁰⁰**

Vera was born in the village of Beli Manastir to a Jewish family. They spoke Hungarian at home, German with the nanny, and Serbian at school. In 1939, she met a veterinarian Dr. Jakov Kalderon (1899–1993) from Kruševac, a widower with two children: a girl, Flora (1930) and a boy, David (1931), and they got married in November of the same year. They lived in a large house in Kruševac, where the Jewish community numbered only 12 members, with whom the majority of Serbian population was on good terms.

After the occupation, they were forced to give up part of the house to two German officers. Her knowledge of German helped her read and understand the situation in August 1941 from German newspapers, when she realized that they had to move to the Italian occupation zone on the Adriatic: first to Dubrovnik, and then to Split.

⁹⁹ ЈИМ, НОБ, к. 19-2, 526-2-1, 1945, аутор: Шани Алтарац, Песма „Адолф Хитлер“.

¹⁰⁰ Материјале и писану животну причу Вере Калдерон у првом лицу уступила нам је њена ћерка Амира Даниели из Тел Авива. Оригинали фотографија су у приватном власништву Амире Даниели.

⁹⁹ JHM, NLW, k. 19-2, 526-2-1, 1945, author: Šani Altarac, Poem “Adolf Hitler”.

¹⁰⁰ The materials and written first-person life story of Vera Kalderon were provided to us by her daughter Amira Danieli from Tel Aviv. The original photographs are in the private possession of Amira Danieli.

Слева надесно: Давид, Вера, Јаков и Флора Калдерон, 1942, Сплит; у приватном власништву Амуре Даниели

From left to right: David, Vera, Jakov and Flora Kalderon, 1942, Split, in the private possession of Amira Danieli

већинско српско становништво било у добрим односима.

Након окупације били су приморани да уступе део куће двојници немачких официра. Знање немачког језика јој је помогло да из немачких новина прочита и разуме каква је ситуација, па је у августу 1941. схватила да морају да се пребаце у италијанску окупациону зону на Јадрану: најпре у Дубровник, а затим у Сплит.

После пада Мусолинија у јулу 1943. године породица покушава да побегне од нациста и усташа на једно острво, али услед немачког

Вера Калдерон, Јерусалим, 16. 10. 1996. (USC Foundation, VHA); у приватном власништву Амуре Даниели

Vera Kalderon, Jerusalem, the 16th of October 1996, (USC Foundation, VHA) in the private possession of Amira Danieli

After the fall of Mussolini in July 1943, the family tried to escape the Nazis and Ustashas to an island, but the German bombardment of the port followed, and they went to the mountains to join the partisans. They managed to escape to southern Italy on a British warship in January 1944 in Bari, where they were placed in a refugee centre where they were given accommodation and food. Vera got a job as a maid and cook.

In May of the same year, they were transferred to Santa Maria al Bagno. With the help of organizations¹⁰¹ that helped and offered employment to

¹⁰¹ The American Jewish Joint Distribution Committee (JDC) and the United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA).

бомбардовања луке одлази у планине и прикључује се партизанима. У јануару 1944. године успели су да британским војним бродом побегну на југ Италије, у Бари, где су смештени у избеглички центар у којем су имали смештај и храну. Вера је добила посао спремачице и куvariце.

У мају исте године пребачени су у Санта Марија ал Бањо (Santa Maria al Bagno). Уз помоћ организација¹⁰¹ које су помагале и нудиле запослење јеврејским избеглицама које су се ту сабрале из целе Европе, Вера је отворила радионицу за шивење лутака које облачи у традиционалне ношње. Новцем који је добила запослила је три локалне становнице, које су донеле своје шиваће машине, а од локалних жена и британске војске набављала је зелене и беле свилене материјале коришћене за падобране, затим материјале за шаторе, војничку ћебад и разне украсе.

Помогао јој је и управник кампа Хенри Гербер¹⁰² (Henry Gerber) чија је жена Паулин (Pauline Davis) слала материјале из Сједињених Америчких Држава за војску. Мушке лутке у

Jewish refugees who had gathered there from all over Europe, Vera opened a workshop for sewing dolls that she dressed in traditional costumes. With the money she received, she employed three local women who brought their sewing machines, and from local women and the British army she procured green and white silk materials that they used for parachutes, then materials for tents and military blankets, and various decorations.

She was also helped by the camp manager Henry Gerber¹⁰², whose wife Pauline Davis sent materials from the United States for the army. The male dolls were 42 cm long and the female 40 cm long, and each was dressed in the appropriate costume of the country they represented. The outlines of the dolls were drawn on tent canvas, and a local man drew the faces. Each doll had a sewn-on metal plate with the inscription: "Made by Jewish refugees". They were sold in British army canteens for \$ 6 apiece, and the demand for them was high.

All six dolls are today kept in the Gerber Family Collection.¹⁰³

¹⁰¹ Комитет америчке јеврејске заједничке дистрибуције (JDC – The American Jewish Joint Distribution Committee – The Joint) и Администрација Уједињених нација за помоћ и рехабилитацију (UNRRA – the United Nations Relief and Rehabilitation Administration).

¹⁰² Хенри П. Гербер је био учитељ и професор индустријске уметности. Он је 1944. године ангажован у мисији UNRRA-е у избегличком центру у Санта Марија ал Бању, у Италији, где је помагао избеглицама да науче занате. Његов син Бернард Гербер прикупио је писма која је Хенри слао својој породици током боравка у овом центру и објавио их у књизи под насловом *Letters from Italy: Correspondence from Henry P. Gerber (Писма из Италије: Кореспонденција Хенрија П. Гербера)*. У овим писмима је писао и о Вериним луткама.

¹⁰² Henry P. Gerber was a teacher and professor of industrial arts. He was recruited by UNRRA in 1944 to work at the refugee centre in Santa Maria al Bagno, Italy, where he helped refugees learn trades. His son Bernard Gerber collected letters that Henry sent to his family during his stay at the centre and published them in a book entitled *Letters from Italy: Correspondence from Henry P. Gerber*. In these letters, he also wrote about Vera dolls.

¹⁰³ Gerber Family Collection is housed in the Beulah Williams Library in the Archives and Special Collections at Northern State University in Aberdeen, United States.

биле дугачке 42 цм, а женске 40 цм и свака је била обучена у одговарајућу ношњу државе коју је представљала. Обрисе лутака су цртали на шаторским платнима, а један локалац је исцртавао лица. Свака лутка је имала пришивену металну плочицу са натписом: „Направљено од стране јеврејских избеглица“. Продавали су их у британским војним кантинама по цени од 6 долара по комаду, а потражња за њима је била велика.

Свих шест лутака се данас чувају у Збирци породице Гербер.¹⁰³

ГЛАСОВИ ИЗ СЛОВЕНИЈЕ

Јужна Словенија са Љубљаном као центром припала је Италијанима, а северна, односно словеначка Штајерска, са Марибором као центром, Немцима. Циљ окупатора на овим просторима је био потпуна германизација словеначког становништва, брисање Словенаца као нације путем пропаганде, политичког притиска, политике денационализације.¹⁰⁴ Најдрастичнији облик окупаторског насиља над цивилним становништвом Словеније било је стрељање или вешање талаца.

¹⁰³ Збирка породице Гербер (The Gerber Family Collection) налази се у Архиву и специјалним збиркама Северног државног универзитета, у Библиотеци Бјула Вилијамс, у Абердину, Сједињене Америчке Државе (Northern State University Archives and Special Collections, Beulah Williams Library).

¹⁰⁴ Irena Mavrić Žižek i dr., *Z uporom iz teme/Sa pobunom iz tame – 80 let od konca druge svetovne vojne/80 godina od završetka Drugog svetskog rata*, katalog izložbe, (Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 2005), 14.

Вера, лутке и енглески официр; у приватном власништву Амуре Даниели

Vera, dolls and an English officer, in the private possession of Amira Danieli

VOICES FROM SLOVENIA

Southern Slovenia with Ljubljana as its centre fell to the Italians, and northern Slovenia, i.e. Slovenian Styria with Maribor as its centre, to the Germans. The goal of the occupiers in these areas was the complete Germanization of the Slovenian population, deletion of the Slovenians as a nation through propaganda, political pressure, and the policy of denationalization.¹⁰⁴ The most drastic form of occupier violence against the civilian population of Slovenia was the shooting or hanging of hostages.

¹⁰⁴ Irena Mavrić Žižek et al., *Z porom iz teme/Z bubunom iz tame – 80 let od konca druge svetovne vojne/80 years since the end of the Second World War*, exhibition catalogue, (Maribor: National Liberation Museum, 2005), 14.

Политички затвореници су непосредно пред стрељање обавештавани о одлуци о смртној казни, тек толико раније да својим најмилијима могу да упуте последње речи утехе и охрабрења иако њих више неће бити. Ове поруке, заједно са порукама стрељаних у Краљеву и Крагујевцу, најбоље говоре о ономе што је људима заиста било важно у тим последњим тренуцима, нарочито ако су знали да их чека смрт. Те потребе, мисли и осећања су, заправо, универзалне јер се испољавају у различитим околностима граничних искустава сусрета са смрћу што само још једном потврђује праву и истиниту природу човековог бића.

МАРТИН КОНШАК

(Марибор, 1910 – Велење, 25. јануар 1944)

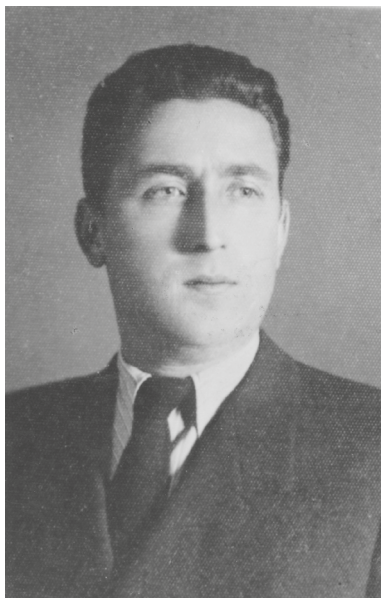
Механичар у Фабрици авионских мотора у Тезну, члан револуционарног радничког покрета и Комунистичке партије. Ухапшен је 1943. године. У подрумској ћелији број 14 нечовечно је мучен на разне начине. Своје опроштајно писмо, написано на два комада папира умрљана крвљу, само неколико дана пре погубљења, предао је стражарки Марији Штампар Мици, која му је помагала бацајући му хлеб у ћелију док је био затворен у мариборским судским затворима. Између 17.00 и 17.30 часова, из ћелије 14 у подруму чули су се страшни врисци и јауци. Затвореници су се узнемирили и престали да раде, а викање је узнемирило и женски део затвора. Мартин Коншак стрељан је у Велењу 25. јануара 1944. године, после стравичног мучења.

Political prisoners were informed of the death penalty decision just before their execution, just enough time to send their loved ones the last words of comfort and encouragement, even though they would no longer be there. These messages, along with the messages of those executed in Kraljevo and Kragujevac, best speak of what was truly important to people in those last moments, especially when they knew that death awaited them. These needs, thoughts, and feelings are actually universal because they manifest themselves in different circumstances of borderline experiences of encountering death, which only confirms once again the real and true nature of human beings.

MARTIN KONŠAK

(Maribor, 1910 – Velenje, the 25th of January 1944)

A mechanic at the Aircraft engine factory in Tezno, member of the revolutionary labour movement and the Communist Party. Arrested in 1943. Inhumanly tortured in various ways in basement cell number 14. He handed over his farewell letter, written on two pieces of bloody paper just a few days before his execution, to guard Marija Štampar Mici, who helped him by throwing bread into his cell while he was imprisoned in the Maribor court prisons. Between 5:00 PM and 5:30 PM, terrible screams and moans were heard from cell 14 in the basement. The prisoners became agitated and stopped working, and the shouting also disturbed the women's section of the prison. Martin Konšak was shot in Velenje on the 25th of January 1944, after horrific torture.

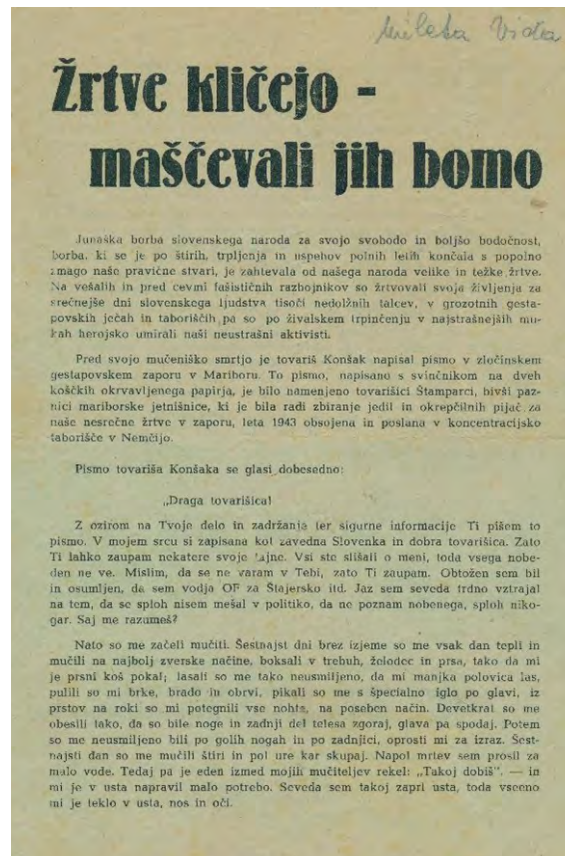

Мартин Коншак, Музеј народне освободитве Марибор

Martin Konšak, National Liberation Museum Maribor

МАРИЈА ШТАМПАР МИЦИ

Њен избор је био да буде „људска врста“ Човека иако је била на позицији на којој се очекивало да буде сасвим супротно од тога. Њен пример нам показује шта значи управљати својом слободном вољом и бити одговоран за себе и другог. Она је оличење херојства и отпора без оружја, јер је својим хуманим делима и поступцима према затвореницима пркосила очекивањима надређених, излажући сопствени живот опасности. Онесвестила се током првих стрељања у мариборским затворима.

Писмо које је Мартин Коншак написао Марији Штампар, чуварки у мариборским судским затворима, штампано је након ослобођења као летак „Жртве зову – осветићемо их.“ Коншаково оригинално последње писмо изгубљено је у првим годинама после рата, Музеј народне освободитве Марибор

The letter written by Martin Konšak to Marija Štampar, a guard in the Maribor court prisons, was printed after the liberation as a leaflet “Victims are calling - we will avenge them.” Konšak's original last letter was lost in the first years after the war. National Liberation Museum Maribor

Марија Штампар пре почетка службе у судским затвори-
ма, 1941. година, Muzej narodne osvoboditve Maribor

Marija Štampar before starting her service in the court pris-
ons in 1941, National Liberation Museum Maribor

Убрзо је почела да предузима намерне акције како би ублажила патње затвореника: помагала им је да одржавају контакт са својим породицама, кријумчарећи поруке и писма у затвор и из њега, и доносила им храну и лекове. Тајно је направила дупликате кључева мушких ћелија, када су је неки заточеници издали Гестапоу. Мици је имала среће. Иако су је послали у женски логор Равенсбрик (Ravensbrück), успела је

MARIA ŠTAMPAR MICI

Her choice was to be a “humane kind” of the Human species even though she was in a position where she was expected to be the exact opposite. Her example shows us what it means to govern one’s free will and be responsible for oneself and others. She is the embodiment of heroism and unarmed resistance because with her humane acts and actions towards prisoners she defied the expectations of her superiors, putting her own life in danger. She fainted during the first shootings in the Maribor prisons. She soon began to take deliberate actions to alleviate the suffering of the prisoners by helping them maintain contact with their families by smuggling messages and letters in and out of the prison, bringing them food and medicine. She secretly made a copy of the keys to the men’s cells when some prisoners betrayed her to the Gestapo. Mici was lucky. Although she was sent to the Ravensbrück women’s camp, she managed to survive with the help of the female prisoners from Maribor. Her justice and humanity paid off to her in the most difficult moments, even though they were particularly brutal towards her in the camp.

JOŽE FLUKS

(Maribor, 1920 – Maribor, the 30th of March 1942)

“On the 30th of March 1942”

My dear ones!

Today I am sentenced to death!

Don't feel sorry for me, be brave, as I am brave.

In my thoughts I kiss you all, members of my

да преживи уз помоћ заточеница из Марибора. Њена праведност и хуманост су јој се вратили у најтежим тренуцима иако су у логору били посебно брутални према њој.

ЈОЖЕ ФЛУКС

(Марибор, 1920 – Марибор, 30. март 1942)

„30. III 1942.

Драги моји!

Данас сам осуђен на смрт!

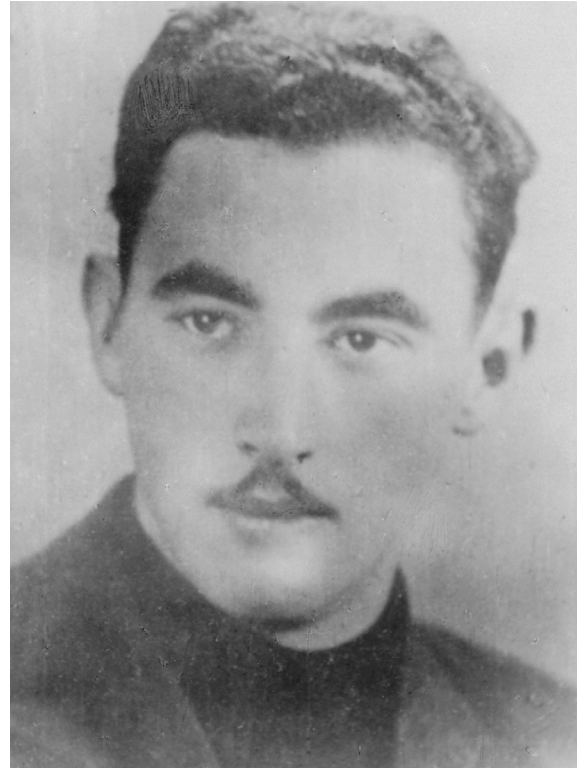
Не жалите за мном, будите храбри, као што сам храбар ја. У мислима вас све љубим, вас укућане, маму, оца, Мајду, Јелку, Тонета, своју девојку Анику, све пријатеље и другове. Сачувајте ме у лепом сећању, ја ћу до последњег тренутка мислити на вас.

Много пољубаца, последњих, у мислима вам посланих од вашег Јожета,

Flux Jože

Mehringstrasse 12/I.

Maribor¹⁰⁵

Јоже Флукс, рођен 1920. године, трговачки помоћник из Марибора, стрељан 30. марта 1942. године у Марибору, Muzej narodne osvoboditve Maribor

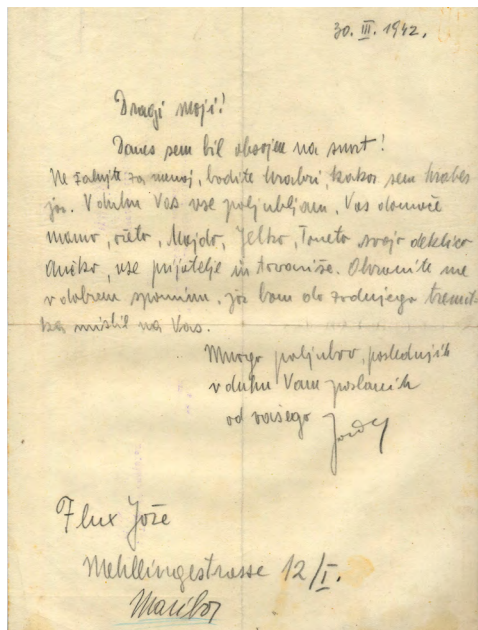
Jože Fluks, born in 1920, a sales assistant from Maribor, shot on the 30th of March 1942 in Maribor, Museum of National Liberation Maribor

ГЛАСОВИ СА „СЛОБОДЕ“

Насупрот гласовима из логора и са стратишта налазе се гласови људи који су били „на слободи“, односно оних који су окупацију проживљавали и преживљавали у нешто повољнијим околностима, макар када је у питању директан терор, изолација и дупло ограничавање слободе.

household, mom, dad, Majda, Jelka, Tone, my girlfriend Anika, all of my friends and comrades. Keep me in your best memory, I will think of you until the last moment.

¹⁰⁵ Опроштајно писмо Јоже Флукса (30. 3. 1942) чува Музеј народне освободитве Марибор.

Последње писмо Јоже Флука, 30. 3. 1942.

The last letter of Jože Fluks, the 30th of March 1942

Због масовних злочина које су усташе и нацисти спроводили на територији НДХ, као и непријатељске офанзиве на Козару у лето 1942, велики број избеглица са тог простора, али и из других крајева окупиране земље, слио се у Србију и Београд. Различити извори наводе различите цифре, али се наводи да је било око 400.000 избеглица, међу којима око 80.000 деце. Они су имали своје проблеме и потребе које су решавали на различите начине. Један од њих је био обраћање Управи града Београда – Пред-

Many kisses, the last ones, sent to you in my thoughts from your Jože,

Flux Jože

Mehringstrasse 12/I.

Maribor”¹⁰⁵

VOICES FROM “FREEDOM”

Opposite to the voices from the camps and execution sites are the voices of people who were “free”, that is, those who experienced and survived the occupation in somewhat more favourable circumstances, at least when it comes to direct terror, isolation and double restriction of freedom. Due to the mass atrocities committed by the Ustashas and Nazis in the territory of the ISC, as well as the enemy offensive on Kozara in the summer of 1942, a large number of refugees from that area, but also from other parts of the occupied country, flocked to Serbia and Belgrade. Different sources state different figures, but it is stated that there were around 400,000 refugees, including around 80,000 children. They had their own problems and needs, which they solved in different ways. One of them was an appeal to the Belgrade City Administration – the Representative Office the Council of Ministers of the Government of Milan Nedić.

¹⁰⁵ Jože Fluks' farewell letter, 30th of March 1942, is kept by the National Liberation Museum Maribor.

ставништву Министарског савета владе Милана Недића.

„Молимо Вас господине претседниче као оца, да нам Ваше племенито срце и овом приликом укаже доброти, која се тиче наше исхране.“¹⁰⁶

„Сада пошто су одреди расформирани остала сам без службе. Молим Вас, да ме врате ма при ком одреду. За тежак физички рад нисам, јер сам у годинама. Сиромашног сам стања, помоћи никакве немам, а имам 4-ро деце, која иду у школу.“¹⁰⁷

„На 13јуна 1942г. прешла сам у мајку Србију. То је најсрећнији дан у моме животињу, када сам после 14месеци великих патињи, мука и неоправданих моменаца и доживљаја, доживела да срећно и здраво са децом пређем у Србију и настаним се код мужа у Малој Плани где се и сада сви налазимо. Од тада ја до данас нас петоро живимо искључиво од његове плата. Иначе све што смо имали протекло нам је. Срећни смо што смо сви скупи. А иначе садашњи наш живот више је него мизеран.“¹⁰⁸

¹⁰⁶ Државни архив Србије (ДАС), Фонд представништво министарског савета, Г-1, к. 1-1083, Београд, јул 1942, аутор: Радници Сењског рудника, Део молбе радника Сењског рудника.

¹⁰⁷ ДАС, Фонд представништво министарског савета, Г-1, Ф3, Београд, 11. 2. 1943, аутор: Милунка Савић, Део молбе Милунке Савић упућене Председнику српске владе Милану Недићу.

¹⁰⁸ ДАС, Фонд представништво министарског савета, Г-1, Ф4, 243, Мала Плана, 20. 2. 1943, аутор: Марта Шће-

“We ask you, Mr. President, as a father, that your noble heart, on this occasion, also show us kindness regarding our nutrition.”¹⁰⁶

*“Now that the detachments have been disbanded, I am left without service. I beg you to reinstate me to any detachment. I am not up for hard physical labour, because I am old. I am in poor condition, I have no help, and I have 4 children who go to school.”*¹⁰⁷

*“On the 13th of June 1942, I crossed over to mother Serbia. That was the happiest day in my life, when after 14 months of great suffering, torment and indescribable moments and experiences, I was able to cross over to Serbia happily and healthily with my children and settle with my husband in Mala Plana, where we are all now. From then until today, the five of us have been living exclusively off his salary. Incidentally, everything we used to have, had been lost. We are happy that we are all together. And other than that, our current life is more than miserable.”*¹⁰⁸

¹⁰⁶ State Archives of Serbia (SAS), Fund of the Representative Office of the Council of Ministers, G-1, k1-1083, Belgrade, July 1942, author: Workers of the Senj Mine, Part of the petition of the workers of the Senj Mine.

¹⁰⁷ SAS, Fund “Representative Office of the Council of Ministers”, G-1, F3, Belgrade, 11–II–1943, author: Milunka Savić, Part of Milunka Savić’s request to the Prime Minister of the Serbian Government, Milan Nedić

¹⁰⁸ SAS, Fund “Representative Office of the Council of Ministers”, G-1, F4, 243, Mala Plana, the 20th of February 1943, author: Marta Šćekić, Part of Marta Šćekić’s petition addressed to the Prime Minister of the Serbian Government, Milan Nedić.

У писмима ових људи читамо о различитим проблемима и потребама које су имали, почев од чисто егзистенцијалних па све до проблема у породичним односима који нису могли да буду разрешени на други начин. Оскудица у храни и основним животним намирницама, огреву, јака зима и недостатак посла додатно су били отежани околностима окупације. Таква писма упутили су малолетна Станишић Мирјана, „сироче без оца и мајке и ма кога свога рођеног“, Ђура Војновић, рудари Сењског рудника, Марта Шћекић, Жарко Кртинић. Међу њима се нашла и једна од највећих жена у српској историји, хероина мира и рата, потписана као „добровољац-наредник носилац Карађорђевог звезде са мачевима“ – Милунка Савић, која је 11. фебруара 1943. године писала да је услед расформирања Љишког одреда остала без службе те самим тим и без примања. Многи су молили за помоћ како би се породице спојиле, међу којима су Остоја А. Вујичић и Даница Буњевац. Било је и других личних и интимних проблема који нису могли бити решени међу супружницима или другим члановима породице, па је једини начин био обраћање властима. Међу таквим захтевима налазе се молбе министра Панте Дакића, пуштеног ратног заробљеника Јована Сретеновића, студента технике Војислава Меденице. Владимир Јанковић је упутио захвалницу за уручену помоћ. Ипак, у свим овим писмима достојанство људи је нетакнуто.

кић, Део молбе Марте Шћекић упућено Председнику српске владе Милану Недићу.

In the letters of these people, we read about various problems and needs they had, ranging from purely existential to family relationships that could not have been resolved in any other way. The shortage of food and basic necessities, firewood, the harsh winter, and the lack of work were further aggravated by the circumstances of the occupation. Such letters were sent by the underage Mirjana Stanišić, “an orphan without a father and mother and no one of her own”, Đura Vojnović, the miners of the Senj mine, Marta Šćekić, Žarko Krtinić. Among them was one of the greatest women in Serbian history, a heroine of peace and war, signed as “volunteer-sergeant bearer of the Karađorđe star with swords”, Milunka Savić, who wrote on the 11th of February 1943 that she was left without service due to the disbandment of the Ljig Detachment and therefore without income. Many asked for help to reunite families, including Ostoja A. Vujičić and Danica Bunjevac. There were other personal and intimate problems that could not be resolved between spouses or other family members, so the only way was to turn to the authorities. Among such requests are the requests of Minister Panta Đakić, released prisoner of war Jovan Sretenović, and engineering student Vojislav Medenica. Vladimir Janković sent a letter of thanks for the help provided. However, in all these letters, the dignity of people is intact. Their position is a combination of circumstances over which they could have no influence. It is not their shame, but the shame of a part of humanity that has declared itself civilized and superior to some others. And they have shown, and continue to show today, the

Њихов положај је сплет околности на које нису могли да имају никакав утицај. Он није њихова срамота, већ срамота дела човечанства које је себе самопрогласило цивилизованим и супериорнијим од неких других. А показали су, и показују и данас, назадноћ дућа и привилегије разумних, мислећих бића.

Зимска помоћ је била служба која је функционисала и пре рата, а нарочито је била значајна у околностима окупације, јер је на организован начин прикупљала и делила помоћ у виду хране, грева, обуће и одеће. Средства за ову врсту помоћи обезбеђивали су месни одбори за зимску помоћ, као и појединци и предузећа својим донацијама.¹⁰⁹

ЈОСИФ ЗУМБУЛОВИЋ (Обреновац, 21. 2. 1895 – Београд, 1945)

„Na pitanje Talvijevo što ne uđemo u crkvu odgovorio sam mu; veruj mi da bi rado to učinio ali mi je nezgodno, usled moga njemu poznatog položaja, pa da bi me potpuno razumeo rekoh mu i to: / ‘Ti znaš da mene Jevreji smatraju hrišćanimom, / a hrišćani Jevrejinom.’ / Pa i zbog toga izbegavam.”¹¹⁰

¹⁰⁹ Тамара Стојановић „Хуманитарне иницијативе и акције на страницама колаборационистичке штампе“, у *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, Књига III, (ур.) Александар Стојановић, (Београд, Филип Вишњић – Институт за новију историју Србије, 2023), 161–194.

¹¹⁰ МЖГ, ЗЈ, к. 3, 260, Београд, 25–26. август 1943, аутор: Јосиф Зумбуловић, *Сановник Јосифа Зумбуловића*.

backwardness of the spirit and the privileges of rational, thinking beings.

Winter aid was a service that had been operating even before the war, and was particularly important during the occupation because it collected and distributed aid in the form of food, fuel, shoes and clothing in an organized manner. The sources for this type of aid were the Local Winter Aid Committees, donations from individuals and businesses.¹⁰⁹

JOSIF ZUMBULOVIĆ (Obrenovac, the 21st of February 1895 – Belgrade, 1945)

“To Talvi's question for the reason why we don't enter the church, I answered him; believe me, I would be happy to do so, but it is inconvenient for me, because of my situation which he is familiar with, so in order for him to understand me completely, I also added: / You know that the Jews consider me a Christian, / and the Christians consider me a Jew.” / And that's why I avoid it.”¹¹⁰

An entrepreneur. Father of Dragan, Bora and Bane Zumbulović. His survival was entirely

¹⁰⁹ Tamara Stojanović, “Humanitarian Initiatives and Actions on the Pages of the Collaborationist Press,” in *The Collaborationist Press in Serbia 1941–1944*, Book III, (ed.) Aleksandar Stojanović, (Belgrade-Belgrade, Filip Višnjić-Institute for Contemporary History of Serbia, 2023), 161–194.

¹¹⁰ GVM, JC, vol. 3, 260, Belgrade, 25–26. August 1943, author: Josif Zumbulović, *The Dream Book of Josif Zumbulović*

Предузетник. Отац Драгана, Боре и Банета Зумбуловића. Његово преживљавање је у потпуности било усмерено на тумачење снова које је сањао у периоду од 7. априла 1942. до 22. септембра 1944. Укупно нам је доступно 12 записа о сновима, које смо назвали *Сановник Јосифа Зумбуловића*, а кроз које се разоткрива читав међуратни живот јеврејске заједнице Београда. Посебну вредност овим записима дају референце на значајне личности и објекте из изгубљеног јеврејског наслеђа Београда, као што је била јединствена велелепна сефардска синагога у маварском стилу *Бей Израел* која се налазила на месту данашње Галерије фресака, у Улици Цара Уроша 20. Из њих сазнајемо и о судбини чланова породице који су страдали у Холокаусту:

„Први део сна био је тежак и у великој и сталној животној опасности за мене. Остао ми је у сећању само почетак: Као да сам био у сталном бекству, прогоњен од своје драге и једине сестре Ане, која је у руци имала нож и кржаве руке. / Успео сам да избегнем опасности тако што сам једнако трчећи био удаљен за око 100 метара од ње, и најзад ушао у двориште једне пиваре, из које сам најзад изашао на друга врата, а њу више нисам видео.“¹¹¹

Готово сви записи почињу варијацијама реченице: „Један мој врло интересантан сан који сам уснио ноћу између 3 и 4 априла

focused on interpreting the dreams he had in the period from the 7th of April 1942 to 22nd of September 1944. In total, we have 12 records of dreams available to us, which we have called “The Dream Book of Josif Zumbulović”, where he reveals the entire interwar life of the Jewish community of Belgrade. These records are given special value by references to significant people and buildings of lost Jewish heritage, such as the unique, magnificent Sephardic synagogue in Moorish style, *Beth Israel*, which was located on the site of today's Gallery of Frescoes at 20 Cara Uroša Street. From them we also learn about the fate of family members who perished in the Holocaust:

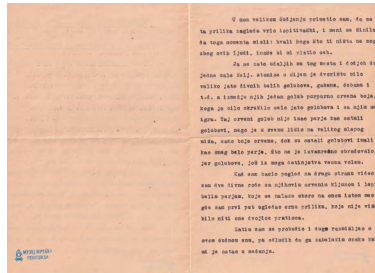
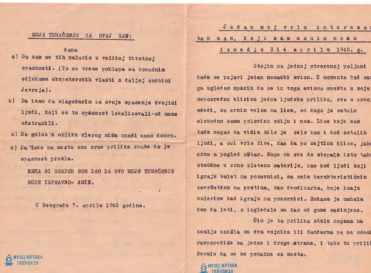
*“The first part of the dream was difficult and in great and constant danger to my life. I only remember the beginning: As if I was on a constant run, pursued by my dear and only sister Ana, who had a knife in her hand and bloody hands. / I managed to escape danger by running steadily, staying about 100 meters away from her, and I finally entered the courtyard of a brewery, from which I finally exited through another door, and I never saw her again.”*¹¹¹

Almost all of the entries begin with variations of the sentence: “I had a very interesting dream on the night between the 3rd and 4th of April 1942,”¹¹² as the first entry is titled, and at the end they

¹¹¹ МЖГ, ЗЈ, к. 3, 266, Београд, 21–22. септ. 1944, аутор: Јосиф Зумбуловић, *Сановник Јосифа Зумбуловића*.

¹¹¹ GVM, JC, vol. 3, 266, Belgrade, 21–22. September 1944, author: Josif Zumbulović, *The Dream Book of Josif Zumbulović*

¹¹² GVM, JC, vol. 3, 243–1, Belgrade, 7th of April 1942, author: Josif Zumbulović, *The Dream Book of Josif Zumbulović*

Запис из „Сановника Јосифа Зумбуловића“, Музеј жртава геноцида, Збирка „Јудаика“, к 3, 243-1-2, Београд, 7. април 1942, аутор: Јосиф Зумбуловић

Record from the “The Dream Book of Josif Zumbulović”, Genocide Victims Museum, Collection Judaica, vol. 3, 243-1-2, Belgrade, the 7th April 1942, author: Josif Zumbulović

1942. г.¹¹² како је насловљен први запис, а на крају садрже и део његовог тумачења симбола, људи и догађаја које је у сну видео:

„MOJE TUMAČENJE ZA OVAJ SAN: dana

- Da sam se tih nalazio u velikoj životnoj opasnosti. (To se vreme poklapa sa konačnim odlukama okupatorskih vlasti o daljoj sudbini Jevreja).
- Da imam da благодарим за svoje spasenje dvojici ljudi, koji su tu opasnost lokalizovali od mene odstranili.
- Da golub u obliku slepog miša znači samo dobro.
- Da roda na mestu one crne prilike znači da je opasnost prošla.

¹¹² МЖГ, ЗЈ, к. 3, 243-1, Београд, 7. април 1942, аутор: Јосиф Зумбуловић, *Сановник Јосифа Зумбуловића*.

also contain part of his interpretation of the symbols, people, and events he saw in the dream:

“MY INTERPRETATION OF THIS DREAM: days

- That during these I was in great danger to my life. (That time coincides with the final decisions of the occupying authorities on the further fate of the Jews).
 - That I have two people to thank for my salvation, who localized the danger and removed it from me.
 - That a pigeon in the form of a bat only denotes good.
 - That the stork in the place of that black apparition means that the danger has passed.
- MAY THE LORD GOD LET THIS INTERPRETATION BE CORRECT - AMEN.

In Belgrade on the 7th of April 1942¹¹³

Josif Zumbulović was executed by OZNA (Department for the Protection of the People) agents¹¹⁴ in 1945 “because he had a maid.”¹¹⁵ That day, 17

¹¹³ GVM, JC, vol. 3, 243-2, Belgrade, 7th of April 1942, author: Josif Zumbulović, *The Dream Book of Josif Zumbulović*

¹¹⁴ Department for the Protection of the People, the counterintelligence service of the People's Liberation Army (NOVJ) during the war. Established on the 13th of May 1944 by order of Supreme Commander Josip Broz, and in 1946 reorganized into the State Security Administration (UDBA) and the Counterintelligence Service of the Yugoslav Army (KOS).

¹¹⁵ Branislav Zumbulović, Belgrade, Serbia, 27.05.1998, Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute, available at <https://vha.usc.edu/search?nm=2>, accessed on 10.01.2026.

НЕКА ВИ GOSPOD BOG DAO DA OVO MOJE TU-
MAČENJE BUDE ISPRAVNO - AMIN.

У Београду 7. априла 1942 године.¹¹³

Јосиф Зумбуловић је ликвидираан од стране
агената ОЗНЕ¹¹⁴ 1945. године „зато што је имао
кућну помоћницу“.¹¹⁵ Тог дана је убијено 17
људи на Дедињу „зато што су били Солунци,
начелници у Министарству саобраћаја и зато
што су били виђени грађани“.¹¹⁶

ДЕЧЈИ ГЛАСОВИ

„Дакле, почнимо.....“

Ђура Рајс, 1941.

БОРБЕ ЂУРИЦА ЂУРА РАЈС

(Велики Бечкерек, 1930 – Београд, 1941)

Ученик. О судбини Ђурице Рајса, као и о
његовом карактеру, сазнајемо захваљујући
његовом млађем брату Јовану Рајсу,¹¹⁷ који га

¹¹³ МЖГ, ЗЈ, к. 3, 243-2, Београд, 7. април 1942, аутор: Јосиф Зумбуловић, Сановник Јосифа Зумбуловића.

¹¹⁴ Одељење за заштиту народа, контраобавештајна служба Народноослободилачке војске (НОВЈ) за време рата. Основана 13. маја 1944. године наредбом Врховног команданта Јосипа Броза, а 1946. реорганизована у Управу државне безбедности (УДБА) и Контраобавештајну службу Југословенске армије (КОС).

¹¹⁵ Бранислав Зумбуловић, Београд, Србија, 27. 5. 1998, Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute, доступно на <https://vha.usc.edu/search?nm=2>, приступљено 10. 1. 2026.

¹¹⁶ Исто.

¹¹⁷ Јован Рајс (1933) је своју животну исповест преточио

people were killed in Dedinje “because they were Salonica front veterans, heads of departments in the Ministry of Transport, and because they were prominent citizens.”¹¹⁶

CHILDREN'S VOICES

“So, let us begin.....”

Ђура Рајс, 1941

ЂОРЂЕ ЂУРИЦА ЂУРА РАЈС

(Veliki Bečkerék, 1930 – Belgrade, 1941)

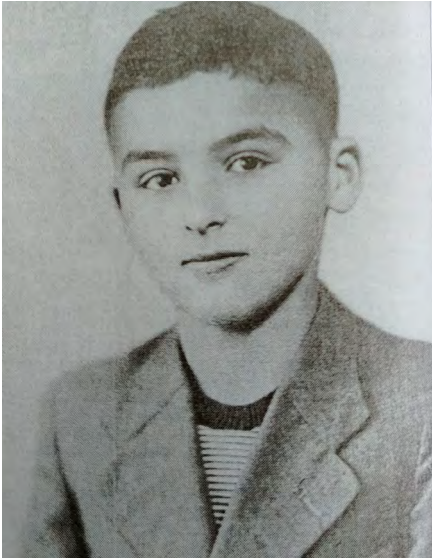
A student. We learn about the fate of Đurica Rajs thanks to his surviving younger brother Jovan Rajs¹¹⁷, as well as about his character: a curious, resourceful, sociable, smart, cheerful, and a boy very mature for his age.

The beginning of the war and the bombing on the 6th of April brought an end to a beautiful life and the beginning of a tragedy, but also Jovan's conscious memory which begins from that day. The male members of the Rajs family: father Hugo, grandfather Moric Rajs on his father's side and grandfather Filip Franjo Hercog on his mother's side, uncle Franja Hercog¹¹⁸, as well as other

¹¹⁶ Ibid.

¹¹⁷ Jovan Rajs (1933) has translated his life story into memoirs that have been translated into Serbian: *The Representative of the Silenced* (2004) and *Return to Life* (2021), which he wrote together with his wife Dina Rajs, both first in Swedish and later translated into Serbian. They currently live in Sweden.

¹¹⁸ Dr. Franja Hercog (1916–1980) was a prominent member of the National Liberation War, a commissar of the Petro-

Борђе Рајс, приватно власништво Јована и Дине Рајс
Đorđe Rajs, in the private possession of Jovan and Dina Rajs

описује као радозналог, сналажљивог, дружељубивог, паметног, јешног и, за своје године, веома зрелог дечака.

Почетак рата и бомбардовање 6. априла донели су крај једног лепог живота и почетак трагедије, али и Јованово свесно сећање које почиње од тог дана. Мушки чланови породице Рајс: отац Хуго, деда Мориц Рајс са очеве и деда

у мемоаре који су преведени на српски језик: *Ојуномоћеник ућујканих* (2004) и *Врајићии се у живој* (2021), који је написао заједно са супругом Дином Рајс. Обе књиге најпре су објављене на шведском, а потом преведене на српски језик. Јован и Дина Рајс данас живе у Шведској.

Jews from the city, were imprisoned in the Central school from where they went to work clearing the ruins on the outskirts of the city. The rest of the family, women and children, were in the Honvéd barracks. Then the order came that the children must also go to work, among whom were Đurica and Jovan. They were taken to the outskirts of the city where there was a partially destroyed farm, and their task was to clear the ruins.

Đurica had the idea of putting his experiences on paper in real time, as a true chronicler. He could have been anything he wanted. We will never know what. He managed to write a foreword and another entry: "My brother Đurica read a lot and one day he decided to write a novel. He thought that we were living in a very special time and that it was worth describing. He took a school notebook he had already used and wrote the title "LAGER" in large letters, and underneath he signed his name Đorđe Rajs."¹¹⁹ The entry is dated the 11th of August, and we do not know why he stopped writing. In the camp in the barracks in Zrenjanin, no one understood that they were in a ghetto and that the final destination was death. It was accessible by the rivers of Begej, Tisa and Danube, and the interme-

vgrad Partisan Detachment, the first Partisan detachment in Banat, on duty in the medical service. He was one of those who did not wait for fate to happen to them, but took it into his own hands by taking risks, escaping from camps and prisons, not allowing others to direct his life. After the war, he was the director of the hospital in Čačak and the head of the Children's Department.

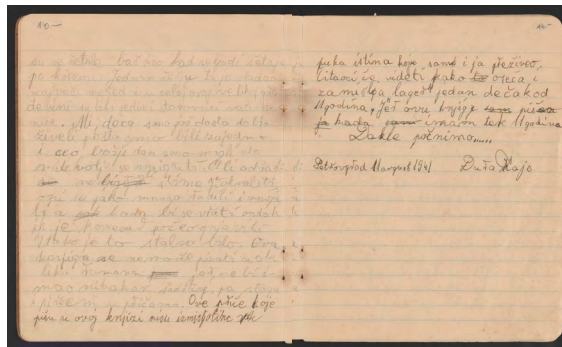
¹¹⁹ Jovan Rajs, Kristina Hjertén von Gedda, *The Representative of the Silenced*, (Belgrade: Partenon, 2004), 34–35.

Филип Фрањо Херцог са мајчине стране, ујак Фрања Херцог,¹¹⁸ као и остали Јевреји из града, били су заточени у Централној школи, одакле су одлазили да рашчишћавају рушевине на периферији града. Остатак породице, жене и деца, били су у Хонведској касарни. Затим је дошло наређење да и деца морају да иду на рад, а међу њима су били Ђурица и Јован. Водили су их на периферију града где је било једно делимично разрушено сеоско имање, а њихов задатак је био да рашчисте рушевине.

Ђурица је имао замисао да своја искуства пренесе на папир у реалном времену њиховог дешавања, као прави хроничар. Могао је да буде шта је пожелео. Никада нећемо знати шта. Успео је да напише предговор и још један унос: „Мој брат Ђурица је доста читао и једног дана одлучио је да напише роман. Он је сматрао да ми живимо у једном веома посебном времену и да је оно вредно да дочара. Узео је једну већ начету школску свеску и великим словима је написао наслов ‘LAGER’, а испод је потписао своје име Ђорђе Рајс.“¹¹⁹ Запис је датиран на 11. август, а не знамо зашто је престао да пише. У логору у касарни у Зрењанину

¹¹⁸ Др Фрања Херцог (1916–1980) био је истакнути припадник НОР-а, комесар Петровградског партизанског одреда, Првог партизанског одреда у Банату, на дужности у санитарској служби. Био је човек који није чекао да му се судбина догоди, већ ју је узимао у своје руке, ризикујући, бежећи из логора и затвора и не дозвољавајући другима да управљају његовим животом. После рата је био управник болнице у Чачку и начелник Дечјег одељења.

¹¹⁹ Jovan Rajs, Kristina Hjertén von Gedda, *Opunomoćenik ućutkanih*, (Beograd: Partenon, 2004), 34–35.

Дневник Ђорђа Ђуре Рајса, Архив Меморијалног музеја Холокауста Сједињених Америчких Држава, Вашингтон, Збирка докумената, поклон Јована Рајса, 2012.35.1_001_10 / 2012.35.1_001_11/, Петровград (Зрењанин), 11. 8. 1941, аутор: Ђорђе Рајс

Djorđe Djura Rajs papers, United States Holocaust Memorial (USHMM) Archives, Washington DC, USHMM Collection, gift of Jovan Rajs, 2012.35.1_001_10 / 2012.35.1_001_11, Petrovgrad (Zrenjanin), the 11th of August 1941, author: Djorđe Rajs

diate stops were Topovske Šupe for men, and the camp at Sajmište (Judenlager Semlin) for women and children: “At the beginning of December, an order arrived that all Jewish women and children should gather in front of the Jewish Community in order to be transported to the camp. [...] They believed that this confinement was temporary and that I, a little eight-year-old, would only be a nuisance. Therefore, it was decided that I would stay with Juca during the winter. And so it was, while my mother, Đurica, grandmother and all the other relatives and children went to the Jewish Community, and from there to the other side of the river

нико није схватао да се налази у гету и да је крајња станица смрт. До ње се стизало рекама Бегејом, Тисом и Дунавом; успутне станице за мушкарце су биле Топовске шупе, а за жене и децу логор на Сајмишту: „Почетком децембра стигла је наредба да све јеврејске жене и деца треба да се окупе испред Јеврејске општине како би били транспортовани у логор. [...] Они су веровали да је ово затварање привремено и да бих ја, мали осмогодишњак, само био на сметњи. Стога је било одлучено да током зиме останем код Јуце. Тако је и било, док су мама, Ђурица, бака и све остале рођаке и деца отишле у Јеврејску општину, а одатле на другу страну Саве, на Сајмиште“¹²⁰ одакле се никада нису вратили.

ДЕВОЈЧИЦА АГИ

Ђорђе Ђура Немењи (George) (1909–1992) са сугругом Хермином Хеди, рођеном Розенберг (Hermine Rosenberg) (1920–1944), и ћерком Агнесом Аги (1940–1944?) чија судбина није позната. Верује се да је преживела јер ју је њена тетка Јудита Брук, удата Сендреи (Sendrey), Ђорђева сестра, препознала на једној послератној фотографији са децом. Према њеном сведочанству, девојчица Аги је заједно са баком и мамом депортована у Аушвиц 1944. године. По доласку у логор бака је одмах послата на страну смрти заједно са девојчицом, док је мама Хеди, лепа риђокоса жена,

Породица Немењи (Nemenyi): отац Ђорђе, мајка Хермина и ћерка Агнеса Аги

The Nemenji (Nemenyi) family – father Đorđe, mother Hermine, and daughter Agnesa Agi

Sava, to “Sajmište (Judenlager Semlin)”¹²⁰ from where they never returned.

GIRL AGI

Đorđe Đura Nemenji (1909–1992) with his wife Hermine Hedi, born Rosenberg (1920–1944), and daughter named Agnes Agi (1940–1944?), whose fate

¹²⁰ Исто, 61.

¹²⁰ Ibid, 61.

одвојена на страну живота. Верује се да је била послата у „кућу лутака“, односно логорски бордел у којем су логорашице служиле за опуштање и забаву немачких војника након тешког рада и времена проведеног на фронту. Друга могућност је да је била део медицинских експеримената.

АРОН РОНИ КОЕН (Љубиша Ковић)
(Београд, 27. 9. 1934 – Хаифа, 9. 1. 2024)

„ [...] САД ДА ВАМ СЕ ПОХВАЛИМ ДА САМ ДОБИО СВЕ ПЕТИЦЕ. [...] НАЈЛЕПШЕ ВАМ СЕ ЗАХВАЉУЈЕМ НА СВЕ ШТО СТЕ МИ ПОСЛАЛИ, ДАЋЕ БОГ ПА КАД ПОРАСТЕМ У ДОБРОМ ДА ВАМ СЕ ОДУЖИМ.“¹²¹

Ученик. Од оца Аврама Коена, кожарског трговца, и мајке Естер Эрне, рођене сестре Олге Коен Богдановић. Живели су у Улици Цара Уроша 42 у Београду, где је Рони као седмогодишњи дечак имао прилику да посматра дешавања 27. марта 1941. године. Према Ароновим речима,¹²² дан пре него што је требало да се пријаве у Јеврејски логор Земун, 8. децембра 1941. године, он и мајка Ерна побегли су раном зором, око 04.00 часа. Упутили су се у Ниш, код мамине сестре Олге. У то време почињу и хапшења Јевреја у Нишу, те Арон с мамом, тетком Олгом и сестром од тетке Флоре Бојаном креће пешице за Куршумлију јер

remains uncertain. It is believed that she survived, as her aunt, Judita Bruk, married surname being Sendrei (Sendrey), who is Đorđe's sister, recognized her in a post-war photograph with children. According to her testimony, little Agi was deported to Auschwitz in 1944 along with her grandmother and mother. Upon arrival at the camp, the grandmother was immediately sent to the death side along with the little girl, while mother Hedi, a beautiful red-haired woman, was separated to the side of life. It is believed that she was sent to the “doll's house,” a camp brothel where female prisoners served to entertain and relax German soldiers after their arduous labor and time spent on the front lines. Another possibility is that she was part of medical experiments.

ARON RONI KOEN (Ljubiša Ković)
(Belgrade, the 27th of September 1934 – Haifa, the 9th of January 2024)

“[...] I AM PLEASED TO SHARE WITH YOU THAT I GOT ALL “A” GRADES. [...] I SINCERELY THANK YOU FOR EVERYTHING YOU HAVE SENT ME; GOD WILLING, WHEN I GROW UP, I WILL REPAY YOU.”¹²¹

A student, a son of Avram Koen, a leather merchant, and son of mother Ester Erne, who was the younger sister of Olga Koen Bogdanović. They resided at 42 Cara Uroša Street in Belgrade. At the

¹²¹ Прво писмо Арона Коена (Љупка Ковића), без датума; у приватном власништву Раке Левија.

¹²² Које је записао његов сестрић Рака Леви, као породични аманет и сведочанство, који нам је уступио грађу везану за Арона Левија и Олгу Коен Богдановић.

¹²¹ The first letter from Aron Koen (Ljupko Ković), undated, in the private possession of Raka Levi .

су партизани дигли у ваздух пругу у Дољевцу. Ту су се придружили великој групи Јевреја која је такође била у бекству од Немаца и сви заједно су пешице наставили кроз „највећу мећаву и зиму -30°“¹²³ до Прокупља. Њихов план је био да се домогну Приштине, која се налазила у италијанској окупационој зони, а затим даље до Италије. Међутим, нису успели те су Ерна и Арон остали у Прокупљу до краја рата. Како нису имали довољно новца за живот, Ерна, односно Ема Ковић, штрикала је да би се прехранили. Током скривања Арон је написао писмо које није датирано, а касније и сведочанство насловљено „*Мој животи у Прокупљу 1944. год.*“

У првом писму, чији је одломак дат на почетку, Љупче јавља породици Рубен, односно Росић, у Куршумлији, да је примио картицу од њих, али да није одмах одговорио јер је чекао оцене. Распитује се о њиховом здрављу, захваљује на послатим стварима и честита рођендан Јели и Бојани.

„Једног дана док сам мислио како је сад мами, наиђоше два жандарма да траже Љубишу Ковића (моје име за време рата) и да га воде у команду града код командира немачког. Ја сам одмах знао шта је у ствари, јер они су хтели мене право у Лесковац. Е па то док су они распитивали где сам, ја сам се склонио у поље“.¹²⁴

age of seven, Roni witnessed the events of the 27th of March 1941. According to Aron¹²² the day before they were scheduled to report to the Jewish camp in Zemun on the 8th of December 1941, he and his mother, Erna, fled early in the morning around 4:00 AM. They headed to Erna's sister Olga in Niš. At that time, the arrests of Jews in Niš began, prompting Aron and his mother, along with Aunt Olga and their aunt Flora's sister, Bojana, to set off on foot to Kuršumljija, as partisans had blown up the railway in Doljevac. There, they joined a large group of Jews who were also fleeing from the Germans, and together they continued on foot through “the greatest blizzard and winter -30°”¹²³ to Prokuplje. They planned to reach Priština, which was in the Italian occupation zone, and then proceed further to Italy. However, they were unsuccessful, and thus Erna and Aron remained in Prokuplje until the end of the war. As they did not have enough money to live, Erna, also known as Ema Ković, resorted to knitting to provide for their needs. During hiding, Aron wrote an undated letter, followed by a testimony titled “*My Life in Prokuplje in 1944.*”

In the initial letter, the excerpt provided at the beginning, Ljupče informs the Ruben family, i.e., Rosić, in Kuršumljija that he has received a card from them, but he did not respond immediately

¹²³ Сведочанство Арона Коена; у приватном власништву Раке Левија.

¹²⁴ Друго писмо Арона Коена, без датума; у приватном власништву Раке Левија.

¹²² This was written down by his cousin Raka Levi, serving as a family heirloom and testimony. He provided us with the material related to Aron Levi and Olga Koen Bogdanović.

¹²³ Written testimony of Aron Koen, in the private possession of Raka Levi.

Запис није сачуван у целости, али је познат његов целовит садржај. У делу који недостаје у потпису стоји: „саставио / Арон Кoen / ученик I разреда прве мушке гимназије“, што значи да је највероватније у питању 1945. година. Ово дечје сведочанство говори о томе какав је био живот деце у скривању, са каквим тешкоћама и страховима су се суочавала, али и о доброти људи који су били спремни да ризикују своје животе како би спасили туђе дете, знајући или не знајући његово право порекло.

Када је ослобођено Прокупље у октобру 1944. године, Пеко Дапчевић¹²⁵ узео га је за курира, дао му униформу и скратио му пушку како би имао право војничко наоружање. Тако је Арон, односно Љубиша Ковић, отишао са партизанима. Након рата, Арон са мајком 1948. године одлази у Израел у првој алији.¹²⁶ Сви који су били у скривању су преживели, осим бака Олге.

Заробљенички логори

Након Априлског рата и капитулације војске, више од 300.000 официра, подофицира и војника ВКЈ нашло се у рукама окупатора. Као ратни заробљеници, заштићени међународним уговорима и законима, међу којима је и

as he was awaiting his grades. He asks about their health, expresses gratitude for the gifts, and extends birthday wishes to Jela and Bojana.

“One day, while I was thinking about my mom's situation, two gendarmes approached in search of Ljubiša Ković (the name I used during the war) to take him to the city command to meet the German commander. I immediately understood their true intentions, as they were actually looking to take me directly to Leskovac. Therefore, while they were inquiring about my whereabouts, I hid in the fields.”¹²⁴

The record is not fully preserved; however, its complete content is known. In the missing part of the testimony, the signature states: “compiled by / Aron Koen / student of the first grade of the first male gymnasium,” which suggests that most likely the year was 1945. This child's testimony reflects the experiences of children living in hiding, detailing the challenges and fears they faced. It also highlights the kindness of individuals who were willing to risk their own lives to save another child, regardless of whether they were aware of the child's true origins or not.

When Prokuplje was liberated in October 1944, Peko Dapčević¹²⁵ appointed him as a courier, provided him with a uniform, and shortened

¹²⁵ Петар Пеко Дапчевић (1913–1999) из Црне Горе, један од најистакнутијих партизанских команданата током Другог светског рата.

¹²⁶ *aliyah* (хеб.) – успон, уздицање. Користи се у контексту усељавања у Државу Израел, што се у духовном смислу сматра уздицањем.

¹²⁴ The second letter from Aron Koen, undated, in the private possession of Raka Levi.

¹²⁵ Petar Peko Dapčević (1913–1999) from Montenegro, one of the most prominent partisan commanders during the Second World War.

Арон Рони Коен (Љубиша Ковић) из времена рата; у приватном власништву Раке Левија

Aron Roni Koen (Ljubiša Ković) from the wartime, in the private possession of Raka Levi

Женевска конвенција о поступању са ратним заробљеницима из 1929. године, транспортовани су у логоре, углавном у Немачкој, затим у Италији, док је мањи број, од неколико хиљада, упућен у Норвешку. Заробљени официри су били смештени у логорима у Нирнбергу, Оснабрику, Халенбург, Стријеу и Баркенбригу, док су војници били распоређени у многобројне логоре и радне команде широм Немачке. Међу онима чија су писма, дописнице и фотографије сачувани за успомену, али и као сведочанство времена, налазе се Лука Макси-

his rifle to ensure he had the appropriate military armament. Thus, Aron, also known as Ljubiša Ković, joined the partisans. After the war, Aron and his mother emigrated to Israel during the first aliyah¹²⁶ in 1948. All those who were in hiding survived, except for grandmother Olga.

Prison camps

Following the April War and the capitulation of the army, over 300,000 officers, non-commissioned officers, and soldiers of the Yugoslav Army found themselves in the hands of the occupiers. They were treated as prisoners of war, protected by international treaties and laws, such as the 1929 Geneva Convention on the Treatment of Prisoners of War. The occupiers transported them to camps, primarily in Germany, followed by Italy, and a smaller number of several thousand to Norway. The captured officers were housed in several camps located in Nuremberg, Osnabrück, Halle, Striegau, and Barkenbrück, while the soldiers were distributed across numerous camps and labor units throughout Germany. Among those whose letters, postcards, and photographs have been preserved as mementos and as testimonies of the era are Luka Maksimović from Bogoštica near Krupanj, Svetozar Lovrić from Banja Luka, and Boško Aleksić from Boljevci in Srem.

¹²⁶ *aliyah* (Heb.) – ascent, elevation. It is used in the context of immigrating to the State of Israel, which in a spiritual sense is considered ascension.

мовић из Богоштице код Крупња, Светозар
Ловрић из Бањалуке, Бошко Алексић из Боље-
ваца у Срему.

ЉУБАВ УПРКОС ЖИЦАМА

Чекај ме, и ја ћу сигурно доћи,
само ме чекај дуго.

[...]

Чекај и када њисма њресѡану
сѡизаѡи издалека,
чекај и када чекање дојади свакоме који чека.

„Чекај ме“ (1941),

Константин Симонов

МИЛОШ МИЛИЧКОВИЋ (Петровић,
Подгорица 7. 11. 1912 – Београд, 2008)¹²⁷

„А није тачно да немам шта да напишем,
као што мисли Немац, свако у себи носи
свој свет, разноврстан и непознат, постоји
он и у жици и свуда у животу.“¹²⁸

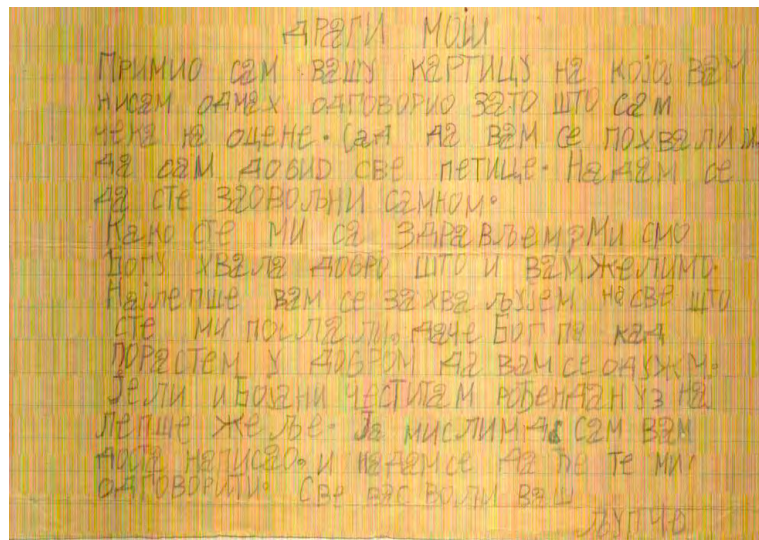
„Ветар ће развејати ове успомене као
мртво лишће и можда ће се нека дотаћи
твога срца.“

Милош Миличковић 1941.

„Љубав је нама у очима њеним
Светлост кад се на тебе смеши –

¹²⁷ Оригинали су у приватном власништву Дејана Радо-
вановића.

¹²⁸ Милош Миличковић, *Искре*, (Београд: Књижевни
клуб „Бранко Ђопић“, 2004), 75–76.

Писмо Арона Коена, Прокупље, 1941–1945; у приватном
власништву Раке Левија

The letter from Aron Koen, Prokuplje, 1941–1945, in the pri-
vate possession of Raka Levi

LOVE DESPITE THE WIRES

“Wait for me, and I’ll come back!

Wait with all you’ve got!

[...]

Wait, when from that far-off place,

Letters don’t arrive,

Wait, when those with whom you wait

Doubt if I’m alive.”

“Wait for me, and I’ll come back!..” (1941),

Konstantin Simonov,

Translated by Mike Munford

Она ће те у тренуцима сете
Уместо мене да утеши..."

30. септембра 1941.

Новинар листа *Правда* и писац. Четвртог априла 1941. године добија позив за војску, 3. пук, 3. митраљеска чета на Бањици. У Априлском рату био је командир вода, у заробљеништву официр аспирант.¹²⁹ Крајња дестинација и нова адреса: Шпитал на Драви, Stalag XVIII В, Немачка.¹³⁰ Био је смештен у источном, односно „ост лагеру“,¹³¹ са Французима.

Први дан у новом логору био је 18. мај 1941. године. Регистрован је међу првима, јер је после пробе постао „шрајбер“ – писар, под бројем 32. Добијали су металне плочице са утиснутим бројем и ознаком логора. Исти бројеви и ознаке налазили су се и на картонима који су постали лични документ. У логору је водио дневник у свесци коју му је набавио официр Призе из његовог Књиговодства

¹²⁹ Лице на стручном оспособљавању или у завршној фази обуке.

¹³⁰ Осам дана су заробљени провели у логору у Младеновцу. За то време Црвени крст је два пута делио кувану храну и по један хлеб по човеку. Покрет је уследио 22. априла 1941. године. Пут их је водио преко Београда, логора Сакалаш код Темишвара, Будимпеште, Беча и пролазног логора у Кајзерштајнбруку (Keisershteinbruch). Три ноћи је трајало путовање кроз Средњу Европу, у вагонима са решеткама, у којима је било збијено по 55 заробљеника. Врата су отворана само на станицама ради проветравања.

¹³¹ У западном, тј. „вест лагеру“, били су Енглези. Почетком септембра 1941. године, у логор су пристигли први совјетски ратни заробљеници, тако да су Југословени пребачени у „вест лагер“, заједно са Французима и Енглезима, док је „ост лагер“ постао совјетски.

MILOŠ MILIČKOVIĆ (Petrovići, Podgorica,
the 7th of November 1912 – Belgrade, 2008)¹²⁷

“And it's not true that I have nothing to write down, as the German believes; everyone carries their own world, diverse and unknown; it exists even behind the wires and everywhere in life.”¹²⁸

“The wind will scatter these memories like dead leaves, and perhaps some of them will touch your heart.”
Miloš Miličković 1941

*“To us, love shines within her eyes,
A light when she smiles upon you,
And in the moments of sadness,
Instead of me, she will comfort you...”*

On the 30th of September 1941

A journalist for the newspaper “*Pravda*” and a writer. On the 4th of April 1941, a call to military service arrived, specifically for the 3rd Battalion, 3rd Machine Gun Company stationed at Banjica. During the April War, he served as a squad commander and subsequently became a prisoner of war as an aspirant officer.¹²⁹ His final destination and new address: Spittal an der Drau, Stalag XVIII

¹²⁷ Originals are in the private possession of Dejan Radovanović.

¹²⁸ Miloš Miličković, *Sparks* (Belgrade: Book Club “Branko Ćopić”, 2004), 75–76.

¹²⁹ A person undergoing professional training or in the final phase of training.

за заробљенике. У њу је преписивао белешке са папирића које је носио у џеповима.

„Одакле да почнем?! / Оног дана када сам скинуо своје цивилно одело као да сам изгубио оријентацију у животу. Било је то петог априла увече. Ти знаш, Цејо, како је то било онда...”

Мишо је у Београду оставио жену Цеју и ћерку Љиљану Љиљу која се родила након његовог заробљавања. Текстови у дневнику били су својеврсни разговор са његовом Цејом и Љиљом. У њему је писао све оно што није могао усмено и уживо да им каже. Дневник се састоји од пет делова: први део није насловљен, обележен је бројем (1.), има седам поглавља и није датиран; други део, „Одломци живота“, састоји се од девет дневничких уноса датираних од 15. априла до 10. маја 1941. У овим деловима подробно описује како је текао његов пут од 5. априла 1941. до доласка у Шпитал на Драви и смештања у логор.

„У овом логору живот тече једнолично, полако. Стотинама, хиљадама људи, разних вера и нација, разних знања и убеђења, прошло је испред мојих очију. Од глупих заосталих босанских сељака, од препредених македонских пачалбара, до говорљивих француских кочијаша и хладних Енглеза. Упознао сам људе који говоре на разним језицима света, који говоре по неколико језика. Но опет: они имају своје наде, своје мисли и жеље, своја очекивања. Уз њих почео сам и ја поново сањати – о животу ‘који ће доћи’.”

B, Germany.¹³⁰ He was placed in the eastern, i.e., “ost lager”¹³¹ with the French.

The first day in the new camp was the 18th of May, 1941. He was registered among the first ones, as he became a ‘schreiber’ – a clerk, under the number 32 after the trial. They received metal plates with an embossed number and camp designation. The same numbers and designations were also found on the cards that became personal documents. In the camp, he kept a diary in a notebook that was provided to him by Officer Prize from his Accounting for Prisoners, where he transcribed notes from the scraps of paper he carried in his pockets.

“Where should I begin?! / It was on that day when I took off my civilian clothes as if I had lost my sense of direction in life. It was in the evening of the 5th of April. You know, Ceja, how it used to be back then...”

Mišo left his wife Ceja and daughter Ljiljana, Ljilja, who was born after his capture, in

¹³⁰ The prisoners spent eight days in the camp in Mladenovac. During this period, the Red Cross distributed cooked meals twice and provided one loaf of bread per person. The trip followed on the 22nd of April, 1941. They traveled through Belgrade, the Sakalash camp near Timișoara, Budapest, Vienna, and a transit camp in Keisershteinbruch. The journey through Central Europe lasted three nights, taking place in wagons with barred windows, each containing 55 cramped prisoners. The doors were only opened at stations for ventilation.

¹³¹ In the Western, or “west lager”, were the English prisoners. At the beginning of September 1941, the first Soviet prisoners of war arrived at the camp, leading to the transfer of Yugoslavs to the “west lager” alongside the French and English, while the “ost lager” became designated for the Soviets.

Трећи део, „Број 32“, састоји се од седам уноса, датираних од записа „у лето 1941“ до 28. септембра; четврти део, „Мртво лишће“, састоји се од три уноса, настала од 8. до 31. октобра 1941. године, и додатка под називом „Два дана у новембру“ који садржи записе датираних на 7. новембар 1941. и 21. новембар; пети део, „Залеђена стакла“, односи се на крај 1941. године, од 18. до 31. децембра, а у њему се налазе и две песме: „Тајна посета“ и „Жеља“, која је на самом крају написана и на француском језику.

Жеља

Хоћу да ти се јавим
кроз рујни јуџарњи сан
док у сџаклима њлавим
нови се њрелива дан.

Да у собу ти крадом
Улећим к'о зоре сен
Док над сањивим њрадом
Још осмех њрејери нем.
И да ти, срце, шайнем –
искрено као шџо знам:
хоћу њу да осџанем
да више не будем сџм...

Мишо је сачувао и говор који је написао и прочитао на сахрани логорског сапатника, младог Слободана Стојановића, кога је познавао још са студија права, а који је, иронијом судбине, преминуо на операционом столу, и то не од неке ратне ране или несрећног случаја који се није могао избећи, што би у оваквој

Belgrade. The entries in his diary, which serve as a dialogue with Ceja and Ljilja, encompass everything he was unable to express verbally and in person. The diary is divided into five sections: the first section, which is untitled and marked with the number (1.), consists of seven chapters and lacks a date; the second section, titled “Fragments of Life,” contains nine diary entries dated from the 15th of April to 10th of May 1941. In these sections, he meticulously details his journey from the 5th of April, 1941 until he arrives to Spittal an der Drau and the camp itself.

“In this camp, life unfolds monotonously and slowly. Hundreds, even thousands, of individuals from diverse faiths and nationalities, possessing various levels of knowledge and beliefs, have passed before my eyes. From the ignorant, backward Bosnian peasants to the cunning Macedonian tricksters, and from the loquacious French coachmen to the cold Englishmen. I have encountered people who communicate in numerous languages of the world, some of whom are multilingual. Yet, they each harbor their own hopes, thoughts, desires, and expectations. Alongside them, I too have begun to dream once more – of a life that is yet to come.”

The third section, “Number 32,” comprises seven entries dated from “in the summer of 1941” to the 28th of September; the fourth section, “Dead Leaves,” consists of three entries from the 8th of October to 31st of October 1941, along with an appendix titled “Two Days in November,” dated the 7th of November 1941 and 21st of November; the

ситуацији можда чак било и утешно, већ током рутинске операције бруха:

„[...] Данас, кад смрт лебди над животима милиона људи и коси нештедице на све стране – нестанак са овог света није неочекиван и изненадни случај. Али смрт нашег пријатеља Слободана била је изненадна и унела је још више стрепње у нашу неизвесну садашњост. / Млад, здрав, у најлепшем животном добу, на почетку двадесетпете године, напушта нас он. У добу, које пружа могућности да се користи друштву, да се помогне својима – дасе изгради будућност боља, светлија – за себе и за друге – он је морао да напусти све и да свије своја млађана крила под тешким ударом неумитне смрти. И, што је, можда, најтужније у свему томе – она га је покосила у моменту кад је веровао да јој је избегао, иако га је вијала као и нас, много пута пре тога. [...]“¹³²

Преписка породице Векић из Јагодине, М.-Stammlager XIIIf (1942–1944)

„БЕРКЕ ТВОЈЕ ЉИЉА МИРА ЈА МНОГО
СЛУШАМО МАМУ [...]“¹³³

¹³² Посмртни говор на сахрани Слободана Стојановића који је написао и прочитао Милош Миличковић, Stalag V XIII В, октобар 1941; у приватном власништву Дејана Радовановића, објављен у: Милош Миличковић, *Искре*, (2004).

¹³³ МЖГ, ЗЕ, 284, 11. 4. 1943, аутор: Миле Векић, Писмо Милета Векића из заробљеништва у Немачкој упућено супрузи Деси Векић у Јагодину.

fifth section, “Frozen Glasses,” pertains to the end of 1941, covering the period from the 18th of December to 31st of December 1941, and includes three poems: “Secret Visit” and “Wish,” the latter of which is written in French at the very end.

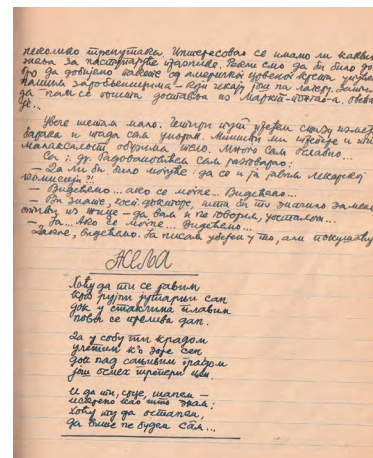
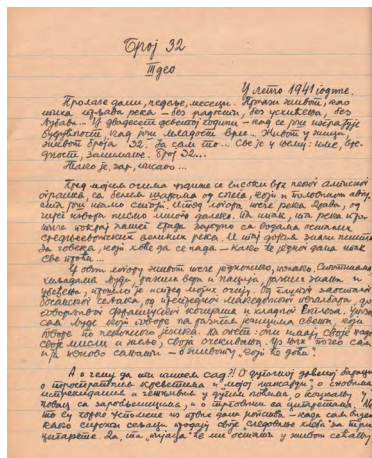
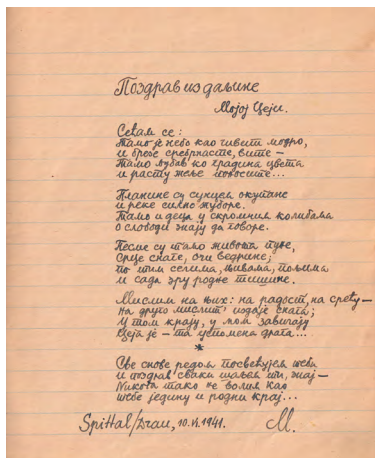
Wish

*I want to appear before you in a gleam,
Through the rosy morning dream,
While in the window with glasses blue,
The new day spills its changing hue.
To sneak into your room unseen,
Like a shadow of the dawn,
While over the sleepy town serene,
A silent smile still flickers.*

*And to whisper to you, my dear,
As sincerely as I can;
I want to stay right here,
Never to be alone again...*

Mišo preserved the speech he wrote and delivered at the funeral of his camp companion, the young Slobodan Stojanović, whom he had known since their law studies. Ironically, Slobodan passed away on the operating table, not due to a battle wound or an unavoidable incident, which might have offered some solace in such a situation, but rather during a routine abdominal surgery:

“[...] Today, as death looms over the lives of millions and indiscriminately reaps its toll, the departure from this world is neither unexpected nor sudden. However, the death of our friend

Страница дневника који је Милош Миличковић писао у заробљеништву у Шпиталу на Драви, Stalag XVIII B, Немачка, мај-децембар 1941; у приватном власништву Дејана Радовановића

Страница дневника који је Милош Миличковић писао у заробљеништву у Шпиталу на Драви, Stalag XVIII B, Немачка, мај-децембар 1941; у приватном власништву

Страница дневника који је Милош Миличковић писао у заробљеништву у Шпиталу на Драви, Stalag XVIII B, Немачка, мај-децембар 1941; у приватном власништву Дејана Радовановића

The diary page written by Miloš Miličević during his captivity at the Spittal an der Drau, Germany, Stalag XVIII B, from May to December 1941, in the private possession of Dejan Radovanović

The diary page written by Miloš Miličević during his captivity at the Spittal an der Drau, Stalag XVIII B, Germany, from May to December 1941, in the private possession of Dejan Radovanović

The diary page written by Miloš Miličević during his captivity at the Spittal an der Drau, Stalag XVIII B, Germany, from May to December 1941, in the private possession of Dejan Radovanović

„Čudiš se za moje dobro pa јadno mi moje dobro kada Vas nevido već toliko godina. Ali samo neka je zdravlje.“¹³⁴

Породицу Векић из Јагодине су чинили отац Миле, мајка Деса и ћерке Љиљана (Љиља) и Мирјана (Мира). О овој породици не знамо

Slobodan was abrupt and has instilled even great-
er anxiety into our uncertain present./ Young,
healthy, and in the prime of life, at the onset of
his twenty-fifth year, he leaves us. At an age that
offers opportunities to contribute to society, to as-
sist loved ones – to build a better, brighter future
– for himself and others – he was forced to aban-
don everything and fold his youthful wings under
the heavy blow of inexorable death. And perhaps
the most sorrowful aspect of it all is that it struck

¹³⁴ МЖТ, ЗЕ, 268-1, 28.10.1943, аутор: Миле Векић, Аверс дописне карте Милета Векића из заробљеништва у Немачкој, упућене супрузи Деси Векић у Јагодину.

много, осим онога што се из избора доступних писама може сазнати. Најстарији датирани запис је од 26. априла 1942, затим следе четири записа из 1943. године, датирана 11. априла и 7, 18. и 21. октобра, док је последњи запис од 23. јула 1944. Ова преписка је јединствена и издваја се од осталих зато што се не одвија само између супружника или других одраслих чланова породице већ и између деце и оца, који је, против своје воље, далеко од њих. Тако кроз њу чујемо дечји глас у дијалогу са родитељем. Прву дописницу „татица“ шаље свом драгом „синчету“, односно ћерки Љиљи, која ће за шеснаест дана од дана када јој он пише напунити пет година. Иако упућује најлепше жеље за добро здравље и дуг заједнички живот, ипак осећа тескобу због раздвојености: „Мени је ово други твој рођендан како га provodim у Žicama, али доћиће тата и пролупваћемо све ово што нисмо могли на ова два задња дана.“¹³⁵ Следећа карта је упућена обема ћеркама, његовој „драјој и џаканој дечици“, чија карта му је донела вест да „се мој син поправио, и да почео марамицу да ради. Чула да ће јој њајница доћи ња брж, боље да се поведне, иначе је још неби почала весити. Лепо жељу имаше и ја заједно са Вама. Али дали ће истиа да нам се испуни док марамица буде попова и ја да дођем. Ала би то било фино и лепо. Бре, бре. Даће добри Боја.“¹³⁶

¹³⁵ МЖГ, ЗЕ, 296-1, 8. 6. 1943, аутор: Миле Векић, Аверс дописне карте Милета Векића из заробљеништва у Немачкој упућена Душану Косорљанину, инж хемије, „За Љиљу“ у Јагодину.

¹³⁶ МЖГ, ЗЕ, 274-1, 7. 10. [1]943, аутор: Миле Векић, Дописна карта Милета Векића из заробљеништва у Немачкој,

*him at a moment when he believed he had evaded it, even though it had pursued him, as it has us, many times before that. [...]*¹³²

Correspondence of the Vekić family from Jagodina, M.-Stammlager XIII (1942–1944)

“YOUR DAUGHTERS, LJILJA, MIRA, AND I,
WE ALWAYS OBEY TO MOM [...]

“You worry for my own good, but there is misery on my 'good' when I haven't seen you all in so many years. But let us be healthy in the first place.”¹³⁴

The Vekić family from Jagodina consisted of father Mile, mother Desa, and their daughters Ljiljana (Ljilja) and Mirjana (Mira). Our knowledge about this family is limited, primarily derived from the selection of available letters. The earliest dated entry is from the 26th of April 1942, followed by four letters dated the 11th of April and 7th, 18th, and 21st of October 1943, with the final letter dated the 23rd of July 1944. This correspondence is unique and stands out from other as it does not solely occur between spouses or other adult family members,

¹³² The eulogy delivered at the funeral of Slobodan Stojanović, composed and recited by Miloš Miličković, Stalag XVIII B, October 1941, in the private possession of Dejan Radovanović, published in Miloš Miličković, *Iskre*, (2004).

¹³³ GVM, CE, 284, 11. 4. 1943, author: Mile Vekić, Letter from Mile Vekić from captivity in Germany addressed to his wife Desa Vekić in Jagodina.

¹³⁴ GVM, CE, 268-1, 28. 10. 1943, author: Mile Vekić, Front of the postal card from Mile Vekić from captivity in Germany addressed to his wife Desa Vekić in Jagodina.

Дуже писмо упућено његовом „домаћину“, супрузи Деси, шаље 18, а још једну дописну карту 21. октобра. Као и свима другима који су заточени далеко од домовине и породичног гнезда, и Милету је највећа радост у удаљеном, суморном логорском универзуму глас од куће, сазнање да су сви живи и добро, али тугу изазива спознаја да ће проћи још једна година у којој ће породица живети без њега: „Neznam dali ste Vi obrali naš vinograd i koliko ste groždja našli. Izgledi su kao što kažete da ćete i ove godine piti vina bez mene.“¹³⁷

Најзад, Љиља, сада већ велика седмогодишња девојчица, у дописној карти од 23. јула 1944. године описује тати како изгледа њен уобичајени дан: „ДРАГИ ТАТИЦЕ, ЈА И ДЕДА ИДЕМО СВАКО ЈУТРО И ПОСЛЕ ПОДНЕ КОД ВОДЕНИЦЕ И ЧУВАМО ОВЦЕ. САД ЈЕ ДОШО И МИКА ТЕТКА ЉУБИН ПА ИМАМ ПОМАГАЧА. ВОЛИ ТЕ И ЉУБИ ТВОЈА ЉИЉИ“¹³⁸ Осим децјер рукописа можемо да видимо и невеште децје цртеже и жврљотине, који овој преписци дају посебну топлину и призивају атмосферу дома и породице, упркос даљини, страху, неизвесности и рату који букти.

M.-Stammlager XIIIf упућена деци Мирјани и Љиљани Векић у Јагодину.

¹³⁷ МЖГ, ЗЕ, 268-1, 21. октобар 1943, аутор: Миле Векић, Дописна карта Милета Векића из заробљеништва у Немачкој, M.-Stammlager XIIIf упућена супрузи Деси Векић у Јагодину.

¹³⁸ МЖГ, ЗЕ, 262-1. јул 1944, аутор: Љиљана Векић, Дописна карта Љиљане Векић из Јагодине упућена оцу Милету Векићу у M.-Stammlager XIIIf, Немачка.

but rather involves communication between the children and their father, who is far away against his will, allowing us to hear the children's voices in dialogue with that of the parent. The first letter is sent by “daddy” to his “dear son”, referring to his daughter Ljilja, who will turn five years old sixteen days after the date of his writing. Along with his warm wishes for good health and a long life together, he expresses a sense of anxiety due to their separation: “This is your second birthday that I am spending behind the wires, but daddy will come, and we will make up for everything we couldn't do in these last two days.”¹³⁵ The following card is addressed to both daughters, his “dear and beautiful little ones,” whose card brought him the news that “my son has improved and has started working on the handkerchief. She heard that daddy will be coming soon, so it is better to work hard; otherwise, she might not start the weaving yet. You have a lovely wish, and I share it with you. But will the same come true before the handkerchief is finished and I arrive? That would be nice and lovely. Oh, dear.”¹³⁶ The longer letter is sent to 'provider', his wife Desa, on the 18th, along with another postcard on the 21st of October. Like many others who are imprisoned far from their homeland and family nest, Mile finds his greatest joy in the distant, dreary universe of the camp through

¹³⁵ GVM, CE, 296-1, 8. 6. 1943, author: Mile Vekić, Front of the postal card from Mile Vekić from captivity in Germany addressed to Dušan?, “For Ljilja” in Jagodina

¹³⁶ GVM, CE, 274-1, 7th of October, 1943, author: Mile Vekić, The postal card from Mile Vekić from captivity in Germany, M.-Stammlager XIIIf addressed to his children Mirjana and Ljiljana Vekić in Jagodina.

Преписка Љубомира и Босилке Јовановић, Stalag IID (1941–1945)

Др Љубомир Јовановић био је лекар, резервни санитетски поручник, док је његова супруга Босилка Јовановић такође била медицинска радница запослена у Централном хигијенском заводу Института Торлак. Прво писмо је датирано на 17. јун 1941, а последње на 30. септембар 1944. Преписка се вршила на српском језику са по неком дописником на немачком. Укупно је доступно 187 јединица грађе у Збирци „Епистола“ Музеја жртава геноцида, али, нажалост, без фотографија.

Љуба је по заробљавању најпре био у Горњој Цумаји, лагер 120, у Бугарској. Поред непрестане бриге за све чланове породице, распитује се о ситуацији у Централном хигијенском заводу и моли супругу да га о томе извештава. У питању је био неки некоректан и неправедан поступак који је утицао на његов положај и запослење у Заводу, због чега се о одређеним људима који су у томе учествовали изражава веома негативно. Једино су у том случају и његова осећања негативна. Почетком септембра 1941. са још двојицом колега је упућен у Stalag II D у Дортмунду где ће остати до ослобођења. Главне теме које преовлађују у његовим писмима су: чежња за кућом, породицом, нарочито за његовом супругом, вера у Бога и срећан исход за њих, као и опис свакодневног живота и дешавања у логору и Заводу. Сазнајемо и да је био претплаћен на новине *Ново време*, које је добијао у логору, те се тако информисао о дешавањима код куће. Често је било речи о масовном отпуштању заробљеника јер су се надали да ће и

the voice from home, the knowledge that everyone is well and alive. However, he is filled with sorrow at the realization that another year will pass in which they will accomplish things without him: “I do not know if you have harvested our vineyard and how many grapes you found. The prospects, as you say, are that you will be drinking wine this year without me.”¹³⁷ Finally, Ljiljana, now a big seven-year-old girl, describes to her father what her typical day looks like in a postal card dated the 23rd of July 1944: “DEAR DADDY, GRANDPA AND I GO NEXT TO THE WATERMILL EVERY MORNING AND AFTERNOON AND WE WATCH THE SHEEP. NOW MIKA, SON OF AUNT LJUBA, HAS COME, SO I HAVE A HELPER. LOVE YOU AND KISSES FROM YOUR LJILJI.”¹³⁸ In addition to the children's handwriting, we can also observe their clumsy drawings and scribbles, which contribute to the warmth of this correspondence and evoke a sense of home and family, despite the distance, fear, uncertainty, and the raging war.

Correspondence of Ljubomir and Bosiljka Jovanović, Stalag IID (1941–1945)

Dr. Ljubomir Jovanović was a physician and a reserve sanitary lieutenant, while his wife, Bosiljka Jovanović, was also a medical professional

¹³⁷ GVM, CE, 268-1, 21st of October, 1943, author: Mile Vekić, The postal card from Mile Vekić from captivity in Germany, M.-Stammlager XIIIf addressed to his wife Desa Vekić in Jagodina.

¹³⁸ GVM, CE, 262, 1st of July, 1944, author: Ljiljana Vekić, The postal card from Ljiljana Vekić from Jagodina, addressed to her father Mile Vekić in M.-Stammlager XIIIf, Germany.

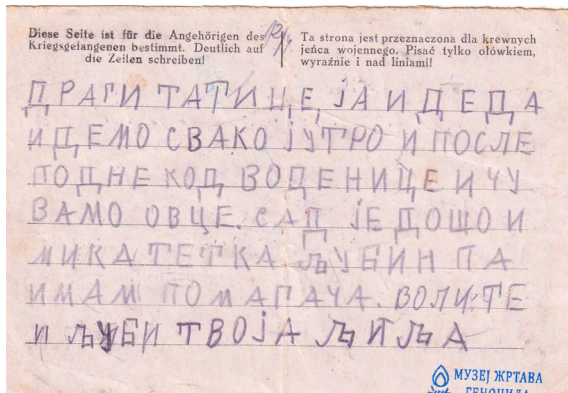
он бити међу њима, али се то ипак није десило. О изгледу самог логора не пише много, осим што описује кревете постављене један изнад другог и наводи да он спава на трећем нивоу. Недеља је дан одмора, када има највише времена за размишљање и сећање на кућу и своје миле и драге.

Првих месеци писма су била углавном општег карактера и сводила су се на уверавања да је он добро и здрав и да не треба да брину за њега. Тек од септембра/октобра 1941. писма постају изразито емотивна и чежњива, а како време пролази, све приснија и интимнија. Главна емоција која кроз њих провејава јесте чежња за домом и породицом. Та промена се може назрети и из хипокористика које користи: најпре, а уједно и најређе, своју жену ословљава са „Босо“, а затим са „Луле“, „Љубимице“, „Женице“ и „Шубукле“. У преписци са другим члановима породице потписује се као „Бата“, а у преписци са Босом као „Луле“, „Мужић“ и „Лулкан“. Из Љубиних писама сазнајемо да су и Босина писма исто тако била пуна љубави, бриге и чежње:

„Мила моја и једина Босо,/Твоје писмо, у коме ми иако нежно помињеш наш ранији живот и са колико чежње говориш о будућности, примио сам данас. Када би само знала колико нам се мисли и осећаји додударају! И ја иако често сањарим о нашој кући на Торлаку, а твоја приврженост према мени, која је колико узајамна, дирнула ме је јошово до суза. Тај склад и разумевање између нас давали су ми увек највише снаге и утеше, а и сада. Даће Бој, а ће нам се жеље испунијти, да ојет

employed at the Central Hygiene Institute of the Torlak Institute. The first letter is dated the 17th of June 1941, and the last one is dated the 30th of September 1944. The correspondence was conducted primarily in Serbian, with occasional letters in German. A total of 187 archival units are available in Collection “Epistle” of the Genocide Victims Museum; however, unfortunately, there are no photographs.

Ljuba was initially held in Gornja Džumaja, Lager 120, in Bulgaria after his capture. In addition to his constant concern for all family members, he is asking questions about the situation at the Central Hygiene Institute and requests that his wife keep him informed, as some improper and unjust actions affected his position and employment there, so he expresses strong negative feelings towards certain individuals involved in this matter. In early September 1941, he, along with two colleagues, was transferred to Stalag II D in Dortmund, where he would remain until liberation. The predominant themes in his letters include: longing for home, family, especially his wife, faith in God, and a hopeful resolution for them, as well as descriptions of daily life and events in the camp and at the Institute. We also learn that he had a subscription to the newspaper *Novo vreme* (*New Time*), which he received in the camp, thus keeping himself informed about events at home. There were frequent discussions about the mass dismissal of prisoners, as there were hopes that he would be among them, but this ultimately did not occur. He does not write much about the appearance of the camp, except for a description of the bunk beds

Дописна карта Љиљане Векић из Јагодине упућена оцу Милету Векићу у М.-Stammlager XIIIf, Немачка, Музеј жртава геноцида, Збирка „Епистола“, 262-1, Јагодина, април 1942, аутор: Љиљана Векић

The postal card from Ljiljana Vekić from Jagodina, sent to her father Mile Vekić in M.-Stammlager XIIIf, Germany, Genocide Victims Museum, Collection “Epistle”, 262-1, Jagodina, dated April 1942, author: Ljiljana Vekić

*ишћо њре будемо заједно, а онда ћемо шек, као ишћо кажеш и сама, знаиш да живимо.*¹³⁹

Према његовим речима, логорски живот му је био једноличан и досадан, пролазио је у раду, читању, шетњама:

„Опет једна недеља досађивања, шетања по спортском терену, посматрања спортских приредби, разговора са друговима, одмарања

stacked one above the other, and that he sleeps on the third floor. Sunday is the day of rest when he has the most time to think and remember his home and his loved ones.

In the initial months, the letters predominantly conveyed general sentiments, assuring that he was well and healthy, and that there was no need for concern regarding his well-being. It was only from September/October 1941 that the tone shifted to become intensely emotional, filled with longing, and increasingly intimate as time progressed, with the predominant emotion being a yearning for home and family. This transformation can also be observed through the terms of endearment he employed: initially, he referred to his wife as “Bosa,” and later as “Lule,” “My favourite one,” “Wifey,” and “Šubukle,” while he signed his letters as “Bata” in correspondence with other family members, and with Bosa as “Lule,” “Your dear husband,” and “Lulkan.” From Ljuba's letters, we learn that Bosa's correspondence was similarly filled with love, care, and longing:

“My dear and only Bosa, I received your letter today, in which you tenderly recall our past life and speak of the future with such yearning. If only you knew how much our thoughts and feelings align! I often daydream, too, about our home in Torlak, and your devotion to me, which is so mutual, has touched me almost to tears. The harmony and understanding between us have always provided me with the greatest strength and comfort, even now. God willing, our wishes will be fulfilled, to be together once again as soon as possible and only

¹³⁹ МЖГ, ЗЕ, 20. Старгард, Пољска, Stalag II D, 22-X-1941, аутор: Љубомир Јовановић, Писмо Љубомира Јовановића из заробљеништва упућено супрузи Босилки Јовановић у Београд.

од свакодневног посла, лешкарења итд, а кроз све то чежња за кућом, породицом и слободом: укратко – недеља у логору.¹⁴⁰ Истовремено, његови укућани пролазе тешка времена савезничког бомбардовања:

*„Milo moje neizmerno voljeno Lule, / Srce mi se steže od silnih briga zbog nesreće koja vas je tamo zadesila na prvi i drugi dan Uskrsa. Zar smo zbilja zaslužili tolike patnje i duševnih mrcvarenja, da nam čak zagorčaju i najsretnije praznike naše, kao da nije dosta sve ovo što smo do sad preživeli. Dok ne budem dobio vesti od tebe posle tih događaja, čini mi se da ću izludeti od brige. Uzdam se jedino u milostivog Boga, da vas je opet sve sačuvao.“*¹⁴¹

Оно што из ових писама чујемо јесте колика је моћ искрене љубави према породици, нарочито међу супружницима који једно друго бодре својим писмима да издрже. Када дође време, они ће наставити, заправо започети нови брачни живот после великих искушења одвојености, рата и различитих повољних и мање повољних околности, још одлучнији и усредсређенији на праве вредности – љубав, заједништво и пожртвовање – уз помоћ молитве

¹⁴⁰ МЖГ, ЗЕ, 154. Старгард, Пољска, Stalag II D, 7-II-1944, аутор: Љубомир Јовановић, Писмо Љубомира Јовановића из заробљеништва упућено супрузи Босилјки Јовановић у Београд.

¹⁴¹ МЖГ, ЗЕ, 168-1. Старгард, Пољска, Stalag II D, 21-IV-1944, аутор: Љубомир Јовановић, Писмо Љубомира Јовановића из заробљеништва упућено супрузи Босилјки Јовановић у Београд.

*then, as you yourself say, we shall know how to live.”*¹³⁹ According to his account, life in the camp was monotonous and tedious, consisting of work, reading, and walks: “Again another week of boredom, strolling on the sports field, watching sporting events, conversing with friends, taking breaks from daily tasks, lounging, etc., all while yearning for home, family, and freedom: in short – a week in the camp.”¹⁴⁰

Meanwhile, those at home were enduring the hardships of Allied bombings:

*“My dearest beloved without comparison Lule, / My heart tightens with immense worry over the misfortune that befell you there on the first and second days of Easter. Did we truly deserve such suffering and torment of the soul, to have even our happiest holidays soured, as if all we have endured thus far was not enough? Until I receive news from you after these events, it seems I will go mad with worry. I can only rely on the merciful God to have kept you all safe again.”*¹⁴¹

¹³⁹ GVM, CE, 20. Stargard, Poland, Stalag II D, 22-X-1941, author: Ljubomir Jovanović, A letter from Ljubomir Jovanović, written during his captivity, addressed to his wife, Bosiljka Jovanović, in Belgrade.

¹⁴⁰ GVM, CE, 154. Stargard, Poland, Stalag II D, 7-II-1944, author: Ljubomir Jovanović, A letter from Ljubomir Jovanović, written during his captivity, addressed to his wife, Bosiljka Jovanović, in Belgrade.

¹⁴¹ GVM, CE, 168-1. Stargard, Poland, Stalag II D, 21-IV-1944, author: Ljubomir Jovanović, A letter from Ljubomir Jovanović, written during his captivity, addressed to his wife, Bosiljka Jovanović, in Belgrade.

и Бога који их је сачувао једно за друго. Битно је напоменути и то да се из ове преписке закључује да нису имали деце иако су до средине рата били у браку 11 година. Та писма су Љубомиру у логору живот значила, она су га одржавала у животу јер је кроз њих сазнавао да су његови највољенији живи, здрави и добро. Чим би уследио период прекида комуникације због прекида у поштанском саобраћају, он би падао у малодушност и очајање, али чим би заостала писма пристигла једно за другим, враћала му се нада и стабилност. Такође му је помагала и храна коју је добијао од куће да остане здрав и јак. Иако услови у логорима за војне заробљенике Краљевине Југославије нису били толико лоши и није било страдања каква су задесила цивиле, ипак је било неопходно пронаћи нешто што ће њиховом положају дати смисао и помоћи им да у неизбежним тренуцима потиштености сачувају вољу за преживљавањем – то је оно што је Виктор Франкл назвао *лојотерапија* или *лечење смислом*. А увек и у свакој неприлици једини смисао свему даје љубав. И када је неизвесност била највећа и опасност по животе његових најмилијих највећа у данима савезничког бомбардовања Београда, на Ускрс, 16. априла 1944. године¹⁴², осећања и мисли су биле једнако усмерене и онда када је ситуација била мање опасна.

Да ли смо ми данас спремни и способни да једни другима изразимо најдубља, најтананија

What we gather from these letters is the profound power of genuine love for family, particularly among spouses who encourage each other through their correspondence to endure, so that when the time comes, they can continue, or rather, commence a new marital life that has endured significant trials of separation, war, and various favorable and less favorable circumstances, becoming even more determined and focused on the true values of love, unity, and sacrifice, all with the aid of prayer and God who has preserved them for one another. It is also essential to note that this correspondence suggests they did not have children, despite being married for 11 years in the midst of the war. These letters were vital for Ljubomir in the camp; they sustained his will to live as they informed him that his dearest ones were alive, healthy, and well. Whenever there was a period of interrupted communication due to disruptions in postal services, he would fall into despondency and despair, but as soon as the delayed letters arrived one after another, hope and stability would return to him. Additionally, the food he received from home assisted him in maintaining his health and strength. Although the conditions in the prisoner-of-war camps of the Kingdom of Yugoslavia were not as dire and did not involve the same level of suffering experienced by civilians, it was still essential to find something that would provide meaning and a will to survive in that moment and situation, as well as during the inevitable moments of despair. This is what Viktor Frankl referred to as *logotherapy* or *healing through meaning*, even in the far more challenging circumstances of death camps. Furthermore, in every adversity, love is the

¹⁴² Од 16. априла до 6. септембра 1944. године савезничке снаге су 11 пута бомбардовале Београд.

и најлепша осећања, која нас носе и испуњавају када је лепо, а дају нам додатну снагу и сигурност када је тешко, да се одрекнемо гордости и сујете и отворимо своја срца једни другима?

Судбине свих људи чија смо имена поменули на овој изложби још једном нас подсећају на чињеницу да нам сутра није обећано и да једино имамо данас. Једино у садашњости можемо да урадимо нешто ће имати смисла и користи за нас саме и друге око нас, да не будемо нељуди према другим људима и да увек, у сваком времену, будемо усмерени само и искључиво на добро. Гласови и приче ових људи из прошлости остаће да одзвањају у вечности. Да се упамте, да се не забораве. Они који су преживели имали су мисију да пренесу сведочанство једног времена и да буду гласоговорници оних који су страдали. Сада је на нама да преузмемо ту дужност и да не изневеримо ни њих из прошлости, ни себе у садашњости, а пре свега наше потомке у будућности.

only source of meaning. Even when uncertainty was at its peak and the threat to the lives of his loved ones was greatest during the Allied bombing of Belgrade on Easter, the 16th of April 1944¹⁴², his feelings and thoughts remained focused in the same way as when the situation was less perilous.

Are we today prepared and capable of expressing the deepest, most delicate, and most beautiful feelings towards one another that uplift and fulfill us during joyful times, and provide us with additional strength and assertiveness during challenging moments? Can we relinquish pride and vanity to open our hearts to each other?

The fates of all the individuals whose names we have mentioned in this exhibition serve as a poignant reminder that tomorrow is not guaranteed, and that we only possess today. It is solely in the present that we can take actions that will hold significance and benefit both ourselves and those around us, ensuring that we do not act inhumanely towards others. At all times, we must remain focused exclusively on the good. The voices and stories of these individuals from the past will resonate throughout eternity, to be remembered and never forgotten. Those who survived bore the mission of conveying the testimony of a bygone era and serving as advocates for those who suffered. It is now our responsibility to embrace this duty, ensuring that we do not betray either those from the past, ourselves in the present, or most importantly, our descendants in the future.

¹⁴² From the 16th of April to 6th of September 1944, Allied forces bombed Belgrade 11 times.

Изводи из рецензија:

“Зајшћо са намером бирамо реч јлас, а не зајиис, јер је јлас особеностћ човека која ја разликује од групићх, а који је насилно несћјао заједно с њим.”
Речи др Милице Карић из каталога изложбе „Гласови из Другог светског рата – егодокументи суноврата човечанства“ [...] У обимном тексту каталога са бројним прилозима, који су представљени на изложби, ауторка нам је на специфичан начин представила страдање становништва окупиране Југославије (Срби, Јевреји, Словенци и други) у Другом светском рату у логорима и на друге начине, али и њихов отпор окупатору кроз егодокумента, која нам показују да је немогуће сломити дух народа без обзира на обим силе и бројност непријатеља. Тиме су остављене поруке и будућим генерацијама. [...]“

Др Ненад Антонијевић
Музеј жртава геноцида, Београд

„ [...] Приступ обради документације др Милице Карић свеобухватан је, научно утемељен и веома иновативан будући да је заснован на појму гласа тј. гласова који ауторка најпре обрађује у свом тексту. [...] Стога је посебно важно истаћи да изузетан квалитет овог текста др Милице Карић на чини само овде сабрана и обрађена, често до сад непозната и непубликована грађа, већ управо враћање ратом и страдањима поништеном сопственом, постојању и глас многих грађана Краљевине Југославије чији су

животи трагично уташени током Другог светског рата, ма где се они затекли. [...] У свим својим сегментима текст и кустоски рад др Милице Карић у потпуности је у складу са најсавременијим токовима и смерницама везаним за културу сећања, борбу против ревизије историје, порицања злочина геноцида и Холокауста који је формулисала IHRA (International Holocaust Remembrance Alliance).“

др Јелена Ердељан

редовни професор
Универзитет у Београду
Филозофски факултет

„[...] Вјерујем да ће овакав приступ бити не само занимљив научној јавности већ и нарочито погодан у педагошке сврхе, јер може подстаћи емпатију, критичко промишљање и боље разумијевање сложених историјских процеса. У настави, овакви извори могу послужити као основа за рад са конкретним животним причама, омогућавајући ученицима да велике историјске процесе разумеју кроз искуства појединаца који су их непосредно проживјели. Стога бих ове материјале посебно препоручио наставницима као основу за развијање и осмишљавање додатних наставних садржаја и активности посвећених овим тешким темама.“

Др Данило Ковач
Институт за савремену историју, Београд

Excerpts from reviews:

"That is why we deliberately choose the word "voice" rather than "record," because the voice is a human characteristic that distinguishes individuals from one another — and one that inevitably disappears upon the person's demise.", The words of PhD Milica Karić from the Exhibition Catalogue "Voices from the Second World War — Egodocuments of the collapse of humanity" [...] In an extensive catalogue text accompanied by numerous contributions presented at the exhibition, the author has presented distinctively the destruction endured by the population of occupied Yugoslavia (Serbs, Jews, Slovenes, and others) during the Second World War in concentration camps and in other ways, as well as their resistance against the occupier through egodocuments, which demonstrate that it is impossible to break the spirit of the people regardless of the magnitude of force and the numerical superiority of the enemy. In this way, they have also conveyed messages to future generations. [...]"

Nenad Antonijević, PhD
Genocide Victims Museum, Belgrade

"[...] PhD Milica Karić's approach in her examination of documentation demonstrates comprehensive scope, rigorous scientific foundation, and it is considerably innovated, as it is grounded in the conceptualization of voice, or more precisely, voices, which the author initially elucidates within her text. [...] Therefore, it is particularly important to emphasize that the exceptional quality of this text by PhD Milica Karić lies not only in the material gathered and analyzed here, much of it previously unknown

and unpublished, but rather in the restoration of the identity, existence, and voice of the many citizens of the Kingdom of Yugoslavia whose lives tragically came to an end during the Second World War, wherever they happened to be. [...] In all its segments, the text and curatorial work of PhD Milica Karić are fully aligned with the most contemporary methodologies and guidelines related to the culture of remembrance, the combat against revision of history, and the refutation of genocide and Holocaust denial, as established by the IHRA (International Holocaust Remembrance Alliance)."

PhD Jelena Erdeljan,
Full professor
University of Belgrade -
Faculty of Philosophy

"[...] I believe this approach will not be of interest only to the academic community but will also be well-suited for pedagogical purposes, as it can foster empathy, critical thinking, and a better understanding of complex historical processes. In the teaching process, such sources can serve as a basis for working with concrete real-life stories, enabling students to grasp major historical processes through the experiences of individuals who lived through them firsthand. Therefore, I would particularly recommend these materials to teachers as a foundation for developing and designing additional educational content and activities focused on these challenging topics."

Danilo Kovač, PhD
The Institute for Contemporary History, Belgrade

СПИСАК ЛИТЕРАТУРЕ

Архиви

Архив Меморијалног музеја Холокауста
Сједињених Америчких Држава, Вашингтон

Државни архив Србије

- Фонд Представништво министарског савета
- Фонд Технички факултет

Историјски архив Београда

- Збирка фотографија
- Збирка Завод за принудно васпитање омладине Смедеревска Паланка
- Збирка грађе о радничком покрету и Народноослободилачком покрету Београда

Јеврејски историјски музеј

- Фонд Холокауст
- Фонд НОБ
- Фонд Рукописи

Музеј града Београда

- Збирка за историју Београда од 1941. године

Музеј жртава геноцида

- Збирка породице Бераха
- Збирка „Јудаика“
- Збирка „Епистола“

Muzej narodne osvoboditve Maribor

Muzej novejše zgodovine Celje

Народни музеј Краљево

- Историјска збирка

Спомен-музеј „21. октобар“

- Архива Спомен-парка „Крагујевачки октобар“

Хисторијски музеј Босне и Херцеговине

- Збирка умјетничких дјела

Приватни архиви

Амира Даниели, Израел

Данило Боснић, Република Српска

Дејан Радовановић, Србија

Дори и Јоси Пинто, Израел

Јелена Симић, Србија

Јован и Дина Рајс, Шведска

Мирјана Јовановић, Србија

Рака Леви, Португал

Снежана Алексић, Србија

Соња Стојковић, Србија

Штампа

„Општинске новине“, бр. 36, 18. 4. 1941, стр. 6, доступно на сајту Претражива дигитална библиотека, https://istorijskenovine.unilib.rs/view/index.html#panel:pp|issue:UB_00005_19410518|page:6|query:%D0%B7%D1%83%D0%BC%D0%B1%D1%83%D0%B%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%9B%D0%B-F%D1%80%D0%B5%D0%B4%D1%80%D0%B0%D0%B3, приступљено 24. 3. 2026.

Речници

Стевановић, Михајло и др., „антисемитизам“. У: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, друго фототипско издање, Књ. I, А–Е, 87, Нови Сад: Матица српска, 1990.

Стевановић, Михајло и др., „геноцид“. У: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, друго фототипско издање, Књ. I, А–Е, 477, Нови Сад: Матица српска, 1990.

Стевановић, Михајло и др., „глас“. У: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, друго фототипско издање, Књ. I, А–Е, 746, Нови Сад: Матица српска, 1990.

Стевановић, Михајло и др., „отпор“. У: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, друго фототипско издање, Књ. IV, О–П (ограшје–претња), 259, Нови Сад: Матица српска, 1990.

Стевановић, Михајло и др., „памћење“. У: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, друго фототипско издање, Књ. IV, О–П (ограшје–претња), 316, Нови Сад: Матица српска, 1990.

Стевановић, Михајло и др., „сећање“. У: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, друго фототипско издање, Књ. V, П–С (претовар–стоти), 259, Нови Сад: Матица српска, 1990.

Vujaklija, Milan. „genocid“. У: *Leksikon stranih reči i izraza*, treće izdanje, fototipско izdanje, 169, Beograd: Prosveta, 1986.

Vujaklija, Milan. „holokaust“. У: *Leksikon stranih reči i izraza*, treće izdanje, fototipско izdanje, 1018, Beograd: Prosveta, 1986.

Пешикан, Митар, Јован Јерковић, и Мато Пижурица. *Пратвојис српскога језика*, измењено и допуњено екавско издање, т. 60, 65, Нови Сад: Матица српска, 2010.

Монографске публикације

Алмули, Јаша. *Јеврејке Јоворе*. Београд: Сигнатуре, 2005.

Бајић, Милош. *Маушхаузен 106621*, (ур.) Јелена Кнежевић, Београд: Медија центар „Одбрана“, 2017.

Бркић, Станиша. *Име и број – Крајујевачка шрајегуја 1941*. Београд: Музеј жртава геноцида, 2021.

Veličković-Nikolić, Olga. „Prkos – još jedino oružje“. U: *Grad borbe i slobode: Beograd 1941–1944*. 176–184, Beograd: Kultura, 1964.

Janjetović, Zoran. *U skladu sa nastalom potrebom... Prinudni rad u okupiranoj Srbiji 1941–1944*, Beograd: INIS, 2012.

Крејаковић, Силвија. *Идентификација жртава сирењаних у Краљеву оклобру 1941*, Београд: Музеј жртава геноцида, 2021.

Лукић, Миладин Луле, Бањица–Маушхаузен, Београд: Миладин Лукић Луле, 2006.

Милићевић, Наташа, и Душан Никодијевић. *Свакодневни животи под окупацијом 1941–1944. искуство једног Београђанина*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2011.

Миличковић, Милош. *Искре*, Београд: Књижевни клуб „Бранко Попић“, 2004.

Озимих, Небојша и др., *Жртве лагера Ниша (1941–1944)*, Ниш: Нишки културни центар – Народни музеј Ниш – Медивест КТ, 2014.

Papo, Eliezer. *Borba, duh i opstanak – Partizanska agada: jedinstvena pashalna parodija iz vremena Holokausta*, prevela s engleskog Gordana Todorić, Novi Sad: Futura publikacije, 2020.

Rajs, Jovan, i Kristina Hjertén von Gedda. *Opunomoćenik učtikanih*, Beograd: Partenon, 2004.

Стојановић, Александар. *Завод за принудно васпитавање омладине 1942–1944*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2024.

Стојановић, Тамара. „Хуманитарне иницијативе и акције на страницама колаборационистичке штампе“. У: *Колаборационистичка историја у Србији 1941–1944*, Књига III. Уредник Александар Стојановић, 161–194. Београд – Београд, Филип Вишњић – Институт за новију историју Србије, 2023.

Каталози изложби

Ivanuša, Dolores. „Slavko Bril 1900–1943/44“, Retrospektivna izložba, Galerija „Milan i Ivo Steiner“. Katalog retrospektivne izložbe, 14. 12. 2003 – 15. 1. 2004, Zagreb: Židovska općina Zagreb, 2003.

Карић, Милица и Бојан Зорић. *Јевреји Југославије – борци Другој светској раша*, каталог изложбе, Београд: Музеј жртава геноцида, 2024.

Електронски извори

Ivan Ivanji, „Kako sam ponovo postao Jevrejin“, *Vreme*, 12. 7. 2023, доступно на <https://vreme.com/komentar/kako-sam-ponovo-postao-jevrejin/>, приступљено 18. 4. 2026.

Ivan Ivanji, „Poslednji tekst Ivana Ivanjija: Mir je vreme između dva rata“, *Vreme*, 24. 4. 2024, доступно на <https://vreme.com/vreme/mir-je-vreme-izmedju-dva-rata/>, приступљено 29. 12. 2025.

Дина Катан Бен-Цион, *Време у нама – ђесме*, одабрала и с хебрејског превела Жени Лебл, доступно на <http://www.makabijada.com/dina.htm>, приступљено 4. 4. 2026.

Хилда Дајч. Друго писмо Хилде Дајч, 9. 12. 1941, препис доступан на https://ucionicaistorije.wordpress.com/wp-content/uploads/2011/12/pisma_hilde_dajc2.pdf, приступљено 26. 3. 2026.

ИХРА – радна дефиниција антисемитизма, доступно на <https://holocaustremembrance.com/resources/working-definition-antisemitism>, приступљено 15. 4. 2026.

Конвенција о кажњавању и спречавању злочина геноцида, доступно на енглеском језику, <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-prevention-and-punishment-crime-genocide>, приступљено 18. 4. 2026.

Архив града Београда, Логор Бањица, О логору, доступно на <https://arhiv-beograda.org/rs/logor-banjica-baza-podataka>, приступљено 9. 3. 2026.

Аудио-визуелни извори

Nenad Milošević, *Život u okupiranom Beogradu 1941–1944: Rad Beograda*, Доступно на: <https://www.youtube.com/watch?v=HCzh-C6PscQ&list=PLxbMnBfy6iGPivtVqO-qOdgNKIV42F6vm>, приступљено 25. 2. 2026.

Зумбуловић, Бранислав. Интервју 47055. Београд, Србија, 27. 5. 1998, Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Доступно на <https://vha.usc.edu/search?nm=2>, приступљено 3. 4. 2026.

REFERENCES

Archives

The United States Holocaust Memorial
Museum Archives, Washington DC

State Archives of Serbia

- Fund Representative Office of the Council of Ministers
- Fund Faculty of Technology

Historical Archives of Belgrade

- Photo collection
- Collection of the Institute for the Forced Education of
Youth, Smederevska Palanka
- Collection of materials on the workers' movement and
the National Liberation Movement of Belgrade

Jewish Historical Museum

- Fund Holocaust
- Fund National Liberation Combat
- Fund Manuscripts

Belgrade City Museum

- Collection for the History of Belgrade from 1941

Genocide Victims Museum

- Collection of the Beracha family
- Collection „Judaica”
- Collection „Epistle”

National Liberation Museum Maribor

(in Slovenian: Muzej narodne osvoboditve Maribor)

Museum of Recent History Celje (in Slovenian:

Muzej novejše zgodovine Celje)

National Museum Kraljevo

- Historical Collection

Memorial Museum „21 oktobar” (21st of October)

- Archives of the Memorial Park “The Kragujevac October”

Historical Museum of Bosnia-Herzegovina

- Collection of artistic works

Private Archives

Амира Даниели (**Amira Danieli**), Israel

Данило Боснић (**Danilo Bosnić**), The Republic of Srpska

Дејан Радовановић (**Dejan Radovanović**), Serbia

Дори и Јоси Пинто (**Dori and Yosi Pinto**), Israel

Јелена Симић (**Jelena Simić**), Serbia

Јован и Дина Рајс (**Jovan and Dina Rajs**), Sweeden

Мирјана Јовановић (**Mirjana Jovanović**), Serbia

Рака Леви (**Raka Levi**), Portugal

Снежана Алексић (**Snežana Aleksić**), Serbia

Соња Стојковић (**Sonja Stojković**), Serbia

Press

„Општинске новине”, бр. 36, 18. 4. 1941, стр. 6 (“Municipal Gazette” no. 36, 18. 4. 1941, p. 6), available at the website Пре-тражива дигитална библиотека (Searchable digital library), https://istorijskenovine.unilib.rs/view/index.html#panel:pp|issue:UB_00005_19410518|page:6|query:%D0%B7%D1%83%D0%BC%D0%B1%D1%83%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%9B%20%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D1%80%D0%B0%D0%B3, accessed on 24. 3. 2026.

Dictionaries

Стевановић, Михајло и др., „антисемитизам”. У: *Речник српскохрватској књижевној језика*, друго фототипско издање, Књ. I, А–Е, 87, Нови Сад: Матица српска, 1990. (Stevanović, Mihajlo et al., "antisemitizam/antisemitism." In: *Dictionary of the Serbo-Croatian Literary Language*, second phototype edition, Vol. I, А–Е, 87, Novi Sad: Matica srpska, 1990).

Стевановић, Михајло и др., „геноцид”. У: *Речник српскохрватској књижевној језика*, друго фототипско издање, Књ. I, А–Е, 477, Нови Сад: Матица српска, 1990. (Stevanović, Mihajlo et al., "genocid/genocide." In: *Dictionary of the Serbo-Croatian Literary Language*, second phototype edition, Vol. I, А–Е, 477, Novi Sad: Matica srpska, 1990).

Стевановић, Михајло и др., „глас”. У: *Речник српскохрватској књижевној језика*, друго фототипско изда-

ње, Књ.І, А–Е, 746, Нови Сад: Матица српска, 1990. (Stevanović, Mihajlo et al., "glas/voice." In: *Dictionary of the Serbo-Croatian Literary Language*, second phototype edition, Vol. I, А–Е, 746, Novi Sad: Matica srpska, 1990).

Стевановић, Михајло и др., „отпор”. У: *Речник српскохрватског књижевног језика*, друго фототипско издање, Књ.ІV, О–П (ограшје–претња), 259, Нови Сад: Матица српска, 1990. (Stevanović, Mihajlo et al., 'otpor' (resistance). In: *Dictionary of the Serbo-Croatian Literary Language*, second phototype edition, Vol. IV, О–P (ograšje– pretnja), 259, Novi Sad: Matica srpska, 1990).

Стевановић, Михајло и др., „памћење”. У: *Речник српскохрватског књижевног језика*, друго фототипско издање, Књ.ІV, О–П (ограшје– претња), 316, Нови Сад: Матица српска, 1990. (Stevanović, Mihajlo et al., 'pamćenje' (memory). In: *Dictionary of the Serbo-Croatian Literary Language*, second phototype edition, Vol. IV, О–P (ograšje– pretnja), 316, Novi Sad: Matica srpska, 1990).

Стевановић, Михајло и др., „сећање”. У: *Речник српскохрватског књижевног језика*, друго фототипско издање, Књ.ІV, П–С (претовар–стоти), 259, Нови Сад: Матица српска, 1990. (Stevanović, Mihajlo et al., 'sećanje' (remembrance). In: *Dictionary of the Serbo-Croatian Literary Language*, second phototype edition, Vol. V, P–S (pretovar–stoti), 259, Novi Sad: Matica srpska, 1990).

Вујаклија, Милан. „genocid”. У: *Leksikon stranih reči i izraza*, treće izdanje, fototipско izdanje, 169, Beograd: Prosveta, 1986. (Vujaklija, Milan. 'genocid/genocide.' In: *Lexicon of Foreign Words and Expressions*, third edition, phototype edition, 169, Belgrade: Prosveta, 1986).

Вујаклија, Милан. „holokaust”. У: *Leksikon stranih reči i izraza*, treće izdanje, fototipско izdanje, 1018, Beograd: Prosveta, 1986. ('holokaust/holocaust.' In: *Lexicon of Foreign Words and Expressions*, third edition, phototype edition, 1018, Belgrade: Prosveta, 1986).

Пешикан, Митар, Јован Јерковић, и Мато Пижурица. *Правовис српског језика*, измењено и допуњено екавско издање, т. 60, 65, Нови Сад: Матица српска, 2010. (Pešikan, Mitar, Jovan Jerković and Mato Pižurica. *Orthography of the Serbian Language*, revised and supplemented Ekavian edition, vols. 60, 65, Novi Sad: Matica srpska, 2010).

Monograph publications

Алмули, Јаша. *Јеврејске њоворе*. Београд: Сигнатуре, 2005. Almuli, Jaša, *Jewish Speeches*, (Belgrade: Signature, 2005).

Бајић, Милош. *Мауџхаузен 106621*, (ур.) Јелена Кнежевић, Београд: Медија центар „Одбрана”, 2017. (Bajić, Miloš, *Mauthausen 106621*, (ed.) Jelena Knežević, Belgrade: Media Centar “Odbrana”, 2017).

Бркић, Станиша. *Име и број – Крајугејачка џрагејуја 1941*. Београд: Музеј жртава геноцида, 2021.

Staniša Brkić, *Name and Number – The Kragujevac Tragedy 1941*, (Belgrade: Genocide Victims Museum, 2021),

Veličković-Nikolić, Olga. 'Prkos – još jedino oružje'. U: *Grad borbe i slobode: Beograd 1941-1944*. ('Defiance – the only remaining weapon' in: *The City of Struggle and Freedom: Belgrade 1941-1944*.) 176–184, (Beograd: Kultura, 1964), 176–177.

Janjetović, Zoran. *U skladu sa nastalom potrebom... Prinudni rad u okupiranoj Srbiji 1941–1944*, Beograd: INIS, 2012. (*According to the arising necessity ... Forced work in the occupied Serbia 1941–1944*), (Belgrade : INIS, 2012).

Крејакловић, Силвија. *Идентитети жртва сирељаних у Крајеву октобра 1941*, Београд: Музеј жртава геноцида, 2021. Krejaković, Silvija, *Identities of the victims shot in Kraljevo in October 1941*, Belgrade: Genocide Victims Museum, 2021.

Лукић, Миладин Луле, *Бањница-Мауџхаузен*, Београд: Миладин Лукић Луле, 2006. (Lukic, Miladin Lule, *Banjica -Mauthausen*, Belgrade: 2006).

Милићевић, Наташа, и Душан Никодијевић. *Свакодневни животи под окупацијом 1941–1944. искуство једног Београђанина*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2011. (Milićević, Nataša, and Dušan Nikodijević, *Everyday Life Under Occupation 1941–1944, the Experience of a Belgrader*, Belgrade: Institute for Contemporary History of Serbia, 2011).

Миличковић, Милош. *Искре*, Београд: Књижевни клуб „Бранко Ћопић”, 2004. (Miličковић, Miloš, *Sparks*, Belgrade: Book Club “Branko Ćopić”, 2004).

Озимић, Небојша и др., *Жриве лајер Ниша (1941–1944)*, Ниш: Нишки културни центар-Народни музеј Ниш-Медивест КТ, 2014. (Ozimić, Nebojsa et al, *Victims of the Niš*

concentration camp (1941–1944), (Niš: Niš Cultural Center- Niš National Museum- Medivest KT, 2014).

Papo, Eliezer. *Borba, duh i opstanak – Partizanska agada: jedinstvena pashalna parodija iz vremena Holokausta*, prevela s engleskog Gordana Todorić, Novi Sad: Futura publikacije, 2020. (*Struggle, spirit and survival – Partisan Haggadah: a unique Passover parody from the time of the Holocaust*, translated from English by Gordana Todorić, (Novi Sad: Futura publikacije, 2020).

Rajs, Jovan, i Kristina Hjertén von Gedda. *Opunomoćenik učutkanih*, Beograd: Partenon, 2004. (Reiss Jovan, and Kristina Hjertén von Gedda, *The Representative of the Silenced*, Belgrade: Partenon, 2004).

Стојановић, Александар. *Завод за принудно васпитање омладине 1942–1944*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2024. Stojanović, Aleksandar, *Institute for the Forced Education of Youth 1942–1944*, Belgrade: Institute for Contemporary History of Serbia, 2024).

Стојановић, Тамара. „Хуманитарне иницијативе и акције на страницама колаборационистичке штампе”. У: *Колаборационистичка шtamпа у Србији 1941–1944*, Књига III. Уредник Александар Стојановић, 161–194. Београд-Београд, Филип Вишњић-Институт за новију историју Србије, 2023. (Stojanović, Tamara. “Humanitarian Initiatives and Actions on the Pages of the Collaborationist Press” In *The Collaborationist Press in Serbia 1941–1944*, Book III, Edited by Aleksandar Stojanović, 161–194. Belgrade-Belgrade, Filip Višnjić-Institute for Contemporary History of Serbia, 2023).

Exhibition Catalogs

Ivanuša, Dolores. „Slavko Bril 1900–1943/44”, *Retrospektivna izložba, Galerija „Milan i Ivo Steiner”, Katalog retrospektivne izložbe*, 14. 12. 2003 – 15. 1. 2004, Zagreb: Židovska općina Zagreb, 2003. (“Slavko Bril 1900–1943/44”, *Retrospective exhibition, “Milan and Ivo Steiner” Gallery, Catalogue of the retrospective exhibition*, 14.12.2003. – 15.01.2004, (Zagreb: Jewish municipality Zagreb, 2003), 3.)

Карић, Милица, и Бојан Зорић. *Јевреји Југославије – борци Другој светској рат, каталог изложбе*, Београд: Музеј жртава геноцида, 2024. (Karić, Milica, and Bojan Zorić. *Jews of Yugoslavia – Fighters of the Second World War*, exhibition catalog, Belgrade: Genocide Victims Museum, 2024.)

Electronic sources

Ivan Ivanji, „Kako sam ponovo postao Jevrejin” (“How I became Jewish again”), *Vreme*, 12.07.2023, available at <https://vreme.com/komentar/kako-sam-ponovo-postao-jevrejin/>, accessed on 18.4.2026.

Ivan Ivanji, „Poslednji tekst Ivana Ivanjija: Mir je vreme između dva rata” (“The last text of Ivan Ivanji: Peace is the time between two wars”), *Vreme*, 24.4.2024, available at <https://vreme.com/vreme/mir-je-vreme-izmedju-dva-rata/>, accessed on 29.12.2025.

Дина Катан Бен-Цион, *Време у нама – ђесме*, одабрала и с хебрејског превела Жени Лебл, (Dona Katan Ben-Cion, *Time in Us – Poems*, selected and translated from Hebrew by Ženi Lebl, available at <http://www.makabijada.com/dina.htm>, accessed on 04.04.2026.

Хилда Дајч. Друго писмо Хилде Дајч, 9. 12. 1941, препис (Hilda Dajč. Second letter from Hilda Dajč, the 9th of December 1941, transcript), available at https://ucionicaistorije.wordpress.com/wp-content/uploads/2011/12/pisma_hilde_dajc2.pdf, accessed on 26.03.2026.

IHRA – (*International Holocaust Remembrance Alliance) Working definition of antisemitism, available at <https://holocaustremembrance.com/resources/working-definition-antisemitism>, accessed on 15. 4. 2026.

Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, available at <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-prevention-and-punishment-crime-genocide>, accessed on 18. 4. 2026.

Historical Archives of Belgrade, Concentration Camp Banjica, On the camp, available at <https://arhiv-beograda.org/rs/logor-banjica-baza-podataka>, accessed on 9. 3. 2026.

Audio-Visual Sources

Nenad Milošević, *Život u okupiranom Beogradu 1941–1944: Pad Beograda, (Life in occupied Belgrade 1941–1944: The afall of Belgrade*, available at: <https://www.youtube.com/watch?v=HCzh-C6PScQ&list=PLxbMnBfiy6iGPivtVqOqOdgn-KlV42F6vm>, accessed on 25. 2. 2026.

Zumbulović Branislav, Interview 47055. Belgrade, Serbia) 27. 5. 1998, Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Available at <https://vha.usc.edu/search?nm=2>, accessed on 3. 4. 2026.

Ауторка изложбе и каталошког текста:

др Милица Карић, научни сарадник,
кустоскиња у Музеју жртава геноцида

Ликовно – графичко уређење:

др ум. Никола Радосављевић,
кустос у Музеју жртава геноцида

Издавач:

Музеј жртава геноцида
Трг Николе Пашића 11, Београд,
Република Србија
www.muzejgenocida.rs

За издавача:

Бојан Арбутина, в. д. директора
Музеја жртава геноцида

Рецензенти:

проф. др Јелена Ердељан,
Филозофски факултет у Београду
др Ненад Антонијевић, музејски саветник,
научни сарадник, Музеј жртава геноцида
др Данило Ковач, научни сарадник,
Институт за савремену историју

Лектура:

Исидора Ињац

Превод:

Оливера Ристић

Извршни уредник:

Бојан Арбутина, в. д. директора
Музеја жртава геноцида

Ликовно графички уредник:

др ум. Никола Радосављевић

Прелом текста:

Студио Архетип

Штампа

Intra.Net Centar, Београд

Тираж

200

ISBN 978-86-82832-33-1

Author of the text of the catalogue:

Milica Karić, PhD, research associate,
Custodian at the Museum of Genocide Victims

Visual design

by Nikola Radosavljević, PhD in Arts,
Custodian at the Museum of Genocide Victims

Publisher:

Genocide Victims Museum
11 Trg Nikole Pašića Sq. Belgrade,
Republic of Serbia
www.muzejgenocida.rs

Executive editor:

Bojan Arbutina, Acting Director of
Genocide Victims Museum

Reviewers:

PhD Jelena Erdeljan,
Faculty of Philosophy in Belgrade
PhD Nenad Antonijević, museum counselor,
research associate, Genocide Victims Museum
PhD Danilo Kovač, research associate,
The Institute for Contemporary History

Proofreading:

Isidora Injac

Translation:

Olivera Ristić

For the Publisher:

Bojan Arbutina,
Acting Director of Genocide Victims Museum

Graphic editor:

Nikola Radosavljević, PhD in Arts

Book layout:

Studio Arhetip

Print:

Intra.Net Centar, Belgrade

Circulation:

200

ISBN 978-86-82832-33-1

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343.819.5"1941/1945"(083.824)
316.75"20"(083.824)

КАРИЋ, Милица, 1988-

Гласови из Другог светског рата : егодокументи суноврата човечанства /
Милица Карић ; [превод Оливера Ристић] = Voices from the Second World
War : egodocuments of the collapse of humanity / Milica Karić ; [translation
Olivera Ristić]. - Београд = Belgrade : Музеј жртава геноцида = Genocide
Victims Museum, 2026 (Београд : Intra.Net Centar =Belgrade : Intra.Net
Centar). - 128 стр. : илустр. ; 20 x 20 cm

Упоредо срп. текст и енгл. превод. - Тираж 200. - Напомене и
библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 122-128.

ISBN 978-86-82832-33-1

а) Концентрациони логори -- 1941-1945 -- Изложбени каталози

б) Култура сећања -- 1941-1945 -- Изложбени каталози

COBISS.SR-ID 201141513

